

ORIENS ALITER

*Časopis
pro kulturu a dějiny
střední a východní
Evropy*

1 (2015)

OA

The image features a large, bold, black serif font 'OA' centered on a bright yellow rectangular background. The background is filled with faint, repeating Cyrillic text in a light yellow color, which is partially obscured by the large letters. The overall design is modern and academic.

ORIENS ALITER

Časopis pro kulturu a dějiny
střední a východní Evropy

1/2015

Redakční rada: Bogusław Bakuła (Univerzita Adama Mickiewicze v Poznani), Jacek Baluch (Jagellonská univerzita v Krakově), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku), Hana Gladkova (Univerzita Karlova v Praze), Joanna Goszczyńska (Varšavská univerzita), Aliaksandr Hruša (Běloruská akademie věd v Minsku), Rudolf Chmel (Slovenská akademie věd v Bratislavě), Dagmara Jajeśniak-Quast (Evropská univerzita Viadrina ve Frankfurtu nad Odrou), Jevhenija P. Jurijčuk (Černovická národní univerzita Jurije Fedkovyče), Vladimír Kantor (Vysoká škola ekonomiky v Moskvě), Rebekah Klein-Pejšová (Univerzita Purdue ve West Lafayette, Indiana), Mária Kusá (Slovenská akademie věd v Bratislavě), Danguolė Mikulėnienė (Ústav pro jazyk litevský, Vilnius), Mychajlo M. Nahorňak (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku), Michal Pullmann (Univerzita Karlova v Praze), Jan Rychlík (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Jelena P. Serapionova (Ruská akademie věd v Moskvě), Marjan S. Skab (Černovická národní univerzita Jurije Fedkovyče), Sergej S. Skorvid (Ruská státní humanitní univerzita v Moskvě), Michal Stehlík (Národní muzeum v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Vladimír Svatoň (Univerzita Karlova v Praze), Igors Šuvajevs (Lotyšská akademie věd v Rize), Luboš Švec (Univerzita Karlova v Praze), Helena Ulbrechtová (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Thomas Wunsch (Univerzita Pasov), Radosław Zenderowski (Univerzita kardinála Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě)

Vedoucí redaktoři: Marek Příhoda (Univerzita Karlova v Praze), Marek Junek (Univerzita Karlova v Praze), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku)

Výkonní redaktoři: Stanislav Tumis (Univerzita Karlova v Praze), Magdalena Bystrzak (Univerzita Karlova v Praze), Natalija Kryvoručko (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku)

Jazyková úprava: Olga Leshkova, Tetana Sverdan, Stanislav Tumis

Adresa redakce: Ústav východoevropských studií FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (oriens.aliter@ff.cuni.cz)

Příspěvky procházejí recenzním řízením. Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Periodicita: 2 čísla ročně

Webová prezentace: oa.ff.cuni.cz

Adresa nakladatelství: Pavel Mervart, P. O. Box 5, 549 41 Červený Kostelec

Grafická úprava: Vladimír Mačinskij

Tisk: H.R.G., spol. s r.o., Litomyšl

Distribuce: Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz) a nakladatelství Pavel Mervart (www.pavelmervart.cz)

Třetí číslo časopisu Oriens Aliter vychází s finanční podporou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Prvouku P12 – Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram č. 205 605, Profilace – asimilace – koexistence – integrace – reflexe (vývoj jazykových, konfesních, etnických a národních identit v areálu východní a jihovýchodní Evropy).

ISSN 2336-3959

MK ČRE 21650

OBSAH

Editorial	5

STUDIE

<i>Власта Кынцлова</i> Теоретическое значение понятия партизан в контексте партизанского сопротивления на территории Протектората Богемии и Моравии во время Второй мировой войны	9
<i>Ігор Мельничук</i> Військово-політична й культурно-ідеологічна доктрини сучасної Росії та їхній вплив на світову і регіональну безпеку	21
<i>Radomír Mokryš</i> Činnost Ukrajinského helsinského spolku na konci osmdesátých let 20. století v Ukrajině	35
<i>Володимир Окаринський</i> Козакофільство як українсько-польська нонконформістська субкультура першої третини ХІХ століття	50
<i>Ганна Величко</i> Джерельна база дослідження бібліотечної діяльності Української Господарської Академії в архівах ЧР	73

RECENZE

Topografie skončené avantgardy (Halyna Babak)	89
Archaický a moderní svět v knize Davida Růžičky Horizont událostí / Veřejný hudlant (Halyna Babak)	95

CONTENTS

Editorial	5

STUDIES

<i>Vlasta Kynclová</i> Theoretical Definition of the Conception Partisan in the Context of Partisan Resistance During the Second World War in the Protectorate of Bohemia and Moravia	9
<i>Ihor Melnychuk</i> Military, Political and Ideological Doctrines of Modern Russia and its Impact on the Global and Regional Security	21
<i>Radomyr Mokryk</i> The Activities of the Ukrainian Helsinki Union in the Late 1980s in Ukraine	35
<i>Volodymyr Okarynskyi</i> Kozakophilism as the Ukrainian-Polish Nonconformist Subculture of the First Third of the 19th Century	50
<i>Hanna Velychko</i> Source Information Base for Study of the Ukrainian Husbandry Academy in CSR and its Librarianship in the Czech Archives	73

REVIEWS

Topography of Ended Avant-garde (Halyna Babak)	89
Archaic and Modern World in the Book by David Růžička Event Horizon / Public Hudlant (Halyna Babak)	95

EDITORIAL

Vážení čtenáři,

dostává se vám do rukou třetí číslo vědeckého časopisu *Oriens Aliter*, obsahující pět původních odborných studií z oblasti historie, dějin kultury, politologie a dvě recenze, jež dává nejen prostor pro prezentaci výsledků nejaktuálnějšího bádání, ale zároveň přispívá k ověření nových metodologických přístupů a možnosti zapojení dosud opomíjené pramenné báze i okruhu sekundární literatury. Číslo *Oriens Aliter*, které držíte v ruce, se opětovně snaží naplnit dlouhodobý a nutno přiznat ambiciózní cíl zakladatelů periodika, tedy nahlížet složitý region střední a východní Evropy v širším evropském (západním) kontextu i ve vzájemných vztazích mezi etnickými a kulturními celky napříč oběma areály. Pokud bychom hledali zastřešující téma či obecnou badatelskou metodu spojující na první pohled obsahově i jazykově (čeština, ruština, ukrajinština) různorodé příspěvky, pak by to byl bezesporu střet s většinovou kulturou či dominujícím politicko-sociálním modelem na straně jedné (emigrace, disidentství, nonkonformní subkultura, partyzánské hnutí, odmítnutí unipolárního světa) a na straně druhé kritické vyrovnávání se s převažujícím výkladem minulosti či přímo dekonstrukce obvyklých, ustálených interpretačních schémat. Obě zmíněné tendence možná souvisejí i s neopomenutelným faktem, že v pořadí třetí svazek *Oriens Aliter* nabízí studie začínajících autorů a mladší generace již etablovaných odborníků, konkrétně z akademických pracovišť České republiky (Praha) a Ukrajiny (Černovice, Ternopil).

Článek absolventky historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy Vlasty Kunclové (Теоретическое значение понятия партизан в контексте партизанского сопротивления на территории Протектората Богемии и Моравии во время Второй мировой войны) se v obecně, teoretizující rovině vrací k významu a různému výkladu pojmu „partyzán“ za druhé světové války. Ústřední téma zkoumá v rámci pokusů sovětského velení podpořit partyzánské hnutí na okupovaném území

Protektorátu Čechy a Morava. Politolog Černovické národní univerzity Ihor Melnyčuk se ve svém textu (Військово-політична й культурно-ідеологічна доктрини сучасної Росії та їх вплив на світову і регіональну безпеку) dotýká navýsost aktuální problematiky změn ruské zahraniční politiky na základě analýzy oficiálních dokumentů i programových textů ruských politiků. Dochází k závěru, že se Rusko pod heslem boje proti unipolárnímu uspořádání světa snaží cíleně obnovit svůj vliv na postsovětském prostoru. Studie doktoranda Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Radomyra Mokryka (Činnost Ukrajinského helsinského spolku na konci osmdesátých let 20. století v Ukrajině) přehledně shrnuje problematiku ukrajinského disidentského hnutí v pozdní fázi Gorbačovovy perestrojky. Opozice sdružená do Ukrajinského helsinského spolku, kde největší vliv měli bývalí političtí vězni, programově upozorňovala na palčivé a dlouho neřešené dobové problémy (ukrajinská jazyková a kulturní práva, ekologické hrozby sovětského hospodářství) a stala se jednou z hybných společenských sil na cestě k nezávislosti země. Příspěvek historika Ternopilské národní pedagogické univerzity Volodymyra Okarynského (Козакофілство як українсько-польська нонконформістська субкультура першої третини ХІХ століття) podrobně analyzuje vznik a proměny tzv. kozakofilství na konci 18. a v prvních desetiletích 19. století na území, kde historicky docházelo ke styku a prolínání polského a ukrajinského živlu. Zkoumaný fenomén, jenž představuje svéráznou polemiku s převažujícím kulturním modelem, se zakládá na mytologizaci ukrajinské kozácké tradice a její integraci do životního stylu a prostředí polské šlechty. Studie absolventky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Hanny Velychko (Джерельна база дослідження Української Господарської Академії в ЧСР та її бібліотечної діяльності в архівах ЧР) obsahuje sondu do života ukrajinské emigrace v meziválečném Československu. Autorka se soustředí na prameny k fungování Ukrajinské hospodářské akademie v Poděbradech (1922–1935) a Ukrajinského technického hospodářského institutu dálkové výuky (1932–1945). Za cennou pokládáme zmínku o nezpracovaných archivních sbírkách na území České republiky.

Redakce časopisu pevně doufá, že texty publikované v zatím posledním čísle Oriens Aliter najdou své čtenáře nejen mezi českými a zahraničními odborníky, ale osloví i širší laickou veřejnost.

Marek Příhoda, Stanislav Tumis

STUDIE

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ
ПАРТИЗАН В КОНТЕКСТЕ ПАРТИЗАНСКОГО
СОПРОТИВЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ
ПРОТЕКТОРАТА БОГЕМИИ И МОРАВИИ ВО
ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Еще в 1813 году французский император Наполеон Бонапарт сказал генералу Лефевру: «С партизанами нужно воевать по-партизански».¹ [пер. автора] Партизанские сражения и войны, внезапные партизанские атаки и отступления с большей или меньшей регулярностью вспыхивают повсеместно на протяжении целых столетий. Достаточно легко данный тип вооруженного противостояния можно обнаружить и в наши дни. Понятие партизанская война (герилья) получило распространение в период завоевания Наполеоном Испании. Потерпевшая поражение испанская армия в 1808 году разделилась на небольшие, не зависимые друг от друга и прошедшие реорганизацию оперативные группы. В этот период от испанского слова *guerra* (война) образуется слово *guerrilla* – партизанская война.² Зададимся вопросом: в какой степени изначальное значение понятия *партизанская борьба* соответствовало реалиям Второй мировой войны?

Определение понятия *партизанское сопротивление* и самого слова *партизан*, его теоретического значения и этимологического происхождения в контексте современных исторических исследований нуждается в актуализации. Для начала необходимо определить, о каком типе сопротивления идет речь. Какие характерные черты были присущи партизанскому движению на территории Протектората Богемии и Моравии во время Второй мировой войны? Точное

¹ Kittler, W., *Enlightened War: German Theories and Cultures of Warfare from Frederick the Great to Clausewitz*, New York 2011, 290.

² Kutger, J., *Irreguläre Kriegführung im Zeitwandel – Krieg aus dem Dunkel (20 Jahre kommunistische Guerillakämpfe in aller Welt)*, Köln 1962, 79–80.

определение понятия *партизан* помогает дать этимологический словарь, в котором сообщается, что в своем первоначальном значении данное слово использовалось для обозначения члена боевой организации, действующей на занятой неприятелем территории. После Второй мировой войны значение слова претерпело некоторые изменения: партизаном стали называть члена небольшого самостоятельного воинского подразделения (от ит. *partigiano* – приверженец, сторонник).³ Исходное слово, дериватом которого является слово *партизан* в его современном смысле, происходит от лат. *pars, sg – tis, pl, - часть*⁴ (ср. политическая партия от лат. *partes*).⁵

Известный политический и правовой мыслитель XX века Карл Шмитт,⁶ в 60-х годах занимавшийся подробным изучением партизанского сопротивления, стал одним из немногих исследователей, попытавшихся дать определение понятию *партизан*. Данной проблематике посвящена его работа *Теория партизана*.⁷ Шмитт выделил четыре критерия партизан: нерегулярность, высокая степень мобильности, интенсивная политическая ангажированность и теллурический характер, т.е. тесная связь с землей. Вместе с тем, нерегулярный

³ Rejzek, J., *Český etymologický slovník*, Praha 2004, 450.

⁴ Pražák, J. – Novotný, F., *Latinsko-český slovník*, Praha 1980, 197–198.

⁵ Quitt, Z. – Kucharský, P., *Česko-latinský slovník*, Praha 1992, 646.

⁶ Данный политический и правовой мыслитель, живший в 1888–1985 гг., в настоящее время известен, прежде всего, благодаря неоднозначной научной рецепции. Одни исследователи считают его «главным юристом Третьего Рейха», для других он стал классиком политической мысли. Зачастую Шмитта сравнивают с Макиавелли и Гоббсом. Во времена Веймарской республики Шмитт жестко критиковал ее парламентскую демократию, отстаивал идеи децизионизма и выступал как теоретик суверенного государства Нового времени. Своими истоками взгляды Шмитта восходят к католической вере. В первую очередь мыслителя интересовали вопросы власти, насилия и установления права. Шмитт блестяще сформулировал такие понятия как чрезвычайное положение, диктатура, суверенитет, а также политическая теология, законность и легитимность, понятия друг и враг.

⁷ Книга *Теория партизана*, впервые изданная в 1963 году, в Чешской Республике вышла в 2008 году в издательстве ОΙΚΟΥΜΕΝΗ. Понятие слова *партизан* рассматривается в книге, прежде всего, с юридической точки зрения. В книге предлагается достаточно оригинальный взгляд на партизанское сопротивление в широком историческом разрезе, а также излагаются многочисленные идеи, объясняющие данное понятие в его правовом аспекте. Таким образом, данная работа может быть весьма полезна при поисках интерпретации указанного термина в других областях. Вместе с тем, читателю следует учесть, что книга была написана более 50 лет назад, следовательно, было бы целесообразно использовать ее не как точное руководство, а как ориентир, на который можно опереться в поисках нового определения указанного термина, т.е. необходимо выяснить, в какой степени данная Шмиттом дефиниция партизана с течением времени устарела.

боец рассматривается Шмиттом как репрезентант регулярной силы: правительства, государственного института. Партизаном также считается боец в тылу фронта.

Историки говорят о высадках советских десантных групп в Чехословакии во время Второй мировой войны как о партизанском сопротивлении. Традиционная интерпретация сопротивления, десятки лет тиражируемая в учебниках истории и научных монографиях, не предполагает глубокого теоретического анализа понятия *партизан*. Бесспорным остается тот факт, что многие эпизоды партизанской борьбы (партизанского сопротивления), названные так в XX столетии, отвечают определению Шмитта лишь отчасти. Упомянутое подпольное (партизанское) сопротивление в разных формах встречается на протяжении всего XX века, что значительно осложняет задачу выделения конкретных признаков, характерных для партизанской борьбы в целом. В прошлом акцент делался исключительно на отличии партизан от разбойных банд, поднимавших стихийные бунты против режима вследствие своей бедственной жизненной ситуации. Свержение режима, подготовка революции или восстания не были для них даже второстепенной целью, что явно отличает их от партизан. Последние не восставали против действующего режима или внешнего угнетения исключительно в целях собственного обогащения за счет государственной системы и в ущерб другим. Партизаны представляли собой ячейку сопротивления, некоторые черты которой, несомненно, напоминают более ранний люмпен-пролетариат, однако это верно только в связи со стремлений к достижению высших, определяющих целей.

Сегодня уже не представляется возможным говорить о данном типе бойца столь однозначно, как это было принято раньше. Вплоть до Второй мировой войны партизан – мужчина, представитель своей страны, гражданин, – понимался как своего рода посредник, призываемый революционной властью к борьбе с захватчиками (имеются в виду внешние враги).

С уверенностью можно заявить, что к советским партизанам в Чехословакии применительны три из четырех выделенных Шмиттом критериев. Сомнения вызывает теллурический характер, который, как нам кажется, не был присущ советским партизанам, т.к. высадка десанта осуществлялась на территории чужого государства. Рассуждая логически, советские партизаны не имели «аутентичного» отношения к земле, т.е. о патриотизме в данном случае говорить не приходится. Их отношение к земле носило скорее инструментальный характер. В случае оккупированной Чехословакии данное отношение характеризуется стратегической важностью территории, ее ключевым значением. Столь прагматический и даже инструменталистский подход партизан лишен теллурической

составляющей. «Нетеллурическое» отношение к земле нужно интерпретировать в контексте коммунистической идеологии, игравшей в Советском Союзе ключевую роль. Несмотря на то, что эта идеология использовалась достаточно целенаправленно, в данной ситуации ее необходимо рассматривать как силу, определяющую политику Советского Союза. С точки зрения коммунистической идеологии теллурический аспект утрачивает свою значимость, т.к. коммунистический партизан не сражается против конкретного угнетателя, – он борется с анонимной властью капитала, проявляющейся на разных местах в разных формах. Ввиду этого, борьба против угнетения на чужой земле, а не на своей родине, для коммунистического партизана не является чем-то противоестественным. В Манифесте коммунистической партии говорится: «Коммунистов упрекают, будто они хотят отменить отечество и национальность. Рабочие не имеют отечества... Вместе с антагонизмом классов внутри наций падут и враждебные отношения наций между собой».⁸ Проще говоря, у коммунистов родины нет. Данный факт ясно свидетельствует об отсутствии восприятия партизана как последнего защитника своей земли, своего народа, своей родины, т.к. угнетатели его собственного народа одновременно являются угнетателями других народов. Результатом этого становится ослабление бытовавшего ранее представления о самобытности родины или народа как значимого элемента мировой истории. Шмитт также дает логическое обоснование тому факту, что в XX веке управление элементарными теллурическими силами, противостоящими иностранной интервенции, попадает в руки интернационального и наднационального руководящего центра. Советские партизаны в Чехословакии, в таком случае, представляли собой манипуляторное орудие всемирной революционной экспансии, возникшей во многом благодаря Второй мировой войне.⁹

В отличие от Шмитта, Ральф Шроерс в своей книге *Partisan, ein Beitrag zur politischen Anthropologie*¹⁰ проводит четкое разграничение между партизаном и революционным агентом. Партизан, в его понимании, является сторонником движения, не преследующего далеко идущих политических целей. Однако партизан в интерпретации Шроерса, как нам кажется, выступает скорее как простой борец сопротивления против внешнего врага. Такая трактовка означала бы, что партизаны из Советского Союза в Чехословакии действовали

⁸ Маркс, К. – Энгельс, Ф., *Манифест Коммунистической партии*. [online: <<https://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm>>, (in: Spisy, Praha 1958, т. 4, 447)].

⁹ Schmitt, C., *Teorie partyzána*, Praha 2008, 70.

¹⁰ Schroers, R., *Partisan, ein Beitrag zur politischen Anthropologie*, Köln 1961.

исключительно как инициаторы партизанского движения, выполняли функции помощников, поставщиков оружия и техники и, не в последнюю очередь, передачи боевого опыта. Советские партизаны способствовали нарастанию стихийного протеста гражданского населения против оккупации своей страны,¹¹ т.е. инициировали и последовательно стимулировали возникновение партизанского движения на территории Протектората Богемии и Моравии.

Советский десант, таким образом, можно логически отнести к категории партизанских бойцов, которые поддерживали связь с регулярными организациями. Во второй половине XX века возможность поддержания связей между группами, считавшимися нерегулярными, и регулярными подразделениями стала необходимостью. Это было обусловлено развитием технологий и потенциала регулярных армий, располагавших несоизмеримо более эффективным вооружением, чем скрывающиеся в лесах бойцы сопротивления.

Факт сотрудничества регулярных и нерегулярных подразделений зачастую вынуждает исследователя сузить данную проблематику, т.к. неизбежно возникает вопрос о многочисленных промежуточных уровнях дифференциации регулярных и нерегулярных боестолкновений, открытой и подпольной борьбы. Шмитт пишет: «Регулярный характер явления выражается в униформе солдата, которая является чем-то большим, чем профессиональное одеяние, поскольку она демонстрирует господство публичности; наряду с униформой солдат открыто и демонстративно носит оружие».¹² Если данный тезис воспринимать буквально, партизанское сопротивление в Чехословакии ни в коей мере нельзя будет считать таковым, т.к. из архивных источников и специальной литературы достоверно известно, что советские партизаны после десантирования в лесах Высочины довольно часто появлялись в собственной военной форме, т.е. в форме Красной армии, на которой присутствовали ясные знаки различия регулярных войск. Вместо нее, однако, они могли носить форму, захваченную у противника, или одеваться как местные жители, если это было необходимо в целях упрощения задачи захвата трофеев, так, чтобы не привлекать к себе внимания неприятеля. В данном случае партизаны оставались бы местными бойцами сопротивления, примкнувшими к Советам, т.к. такие бойцы не

¹¹ Šolc, J., *Za frontou na východě: českoslovenští parašutisté ve zvláštních operacích na východní frontě za druhé světové války (1941–1945)*, Cheb 2003, 97.

¹² Schmitt, C., *Teorie partyzána*, Praha 2008, 20. V ruském originále viz: [online:<<http://www.uzluga.ru/potrd/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F+%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%B0d/part-2.html>>, cit. 2016-08-30].

относились к регулярным частям. Это обстоятельство наводит нас на мысль о том, что в контексте партизанского движения необходимо рассматривать конкретных представителей данного типа сопротивления как исключительно важные элементы (в некоторых случаях – незаменимые) высшего органического целого – партизанского сопротивления.

Описание партизана, сделанное немецким писателем Герхардом Небелем в его военном дневнике *Unter Partisanen und Kreuzfahrern*,¹³ во многом схоже с определением Шроерса. Небель, однако, идет еще дальше: в своей книге в конце войны он стирает различия между отступающей вражеской армией и бойцами местного сопротивления. Обе вышеуказанные группы Небель называет партизанами – современными нигилистами.¹⁴ Данный вариант интерпретации понятия партизан также частично соответствует характеру партизанского сопротивления в некоторых областях Протектората (в частности, в связи с печально известным провалом партизанского сопротивления в Плошине, результатом которого стало сожжение поселка и уничтожение его жителей).¹⁵

Очевидный и давно освещенный в литературе факт с достаточным основанием определяет партизанское движение в Чехословакии как простой инструмент политиков. С этим утверждением можно согласиться и одновременно поспорить. Отрицать роль советских партизан как инструмента реализации московских интересов после Второй мировой войны, конечно, нельзя. Однако для идентификации партизанского сопротивления данный факт оказывается определенно не достаточным, если принять во внимание стихийное стремление к освобождению среди чехословацких патриотов вне зависимости от их политической ориентации. Ограничивать столь значительную составляющую сопротивления лишь понятием политического инструмента, вытекающим исключительно из общеизвестных договоренностей высших государственных лиц и синхронизации войск в подготовке послевоенного мироустройства, значит пренебрегать действиями конкретных людей и реальными примерами диверсий и боестолкновений, при которых зачастую имели место акты личного героизма. Яростное стремление к свободе, присущее ожидающим военной помощи патриотам, при подобном прочтении утратило бы свое самобытное значение.

¹³ Nebel, G., *Unter Partisanen und Kreuzfahrern*, Stuttgart 1950.

¹⁴ Kästner, E., *Unter Partisanen und Kreuzfahrern*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 09. 12. 1950, 16; ср. Schmitt, C., *Teorie partyzána*, Praha 2008, 25.

¹⁵ См. например: Mňáčko, L., *Smrt si říká Engelchen*, Praha 1963; Cílek, R., *Ploština – Příběh o lidech statečných i zbabělých, o životě a smrti, o zlobě a plamenech*, Brno 1990; Filgas, J., *Ploština v plamenech*, Nový Jičín 1948.

Рассматривать все партизанское движение в Чехословакии во время Второй мировой войны лишь как политический инструмент было бы неправомерно.

Преуменьшение роли данного сопротивления и отождествление его с политическим инструментом означает, однако, не только общее пренебрежение к нему, но и неуважение к делам конкретных участников сопротивления. Необходимо задаться вопросом, является ли подобное отождествление действия и инструмента, и соответственно непризнание самобытности действия, корректным с научной точки зрения. Также возникает вопрос, является ли цель, к которой своими действиями стремился конкретный участник, адекватным критерием, на основании которого данное действие можно оценить или просто понять. Действие исчерпывается не своей целью, а способом своего осуществления. О действии можно сказать, что оно из себя представляет. Действие носит объективный характер, и тот, кто осуществляет данное действие, вкладывает в него ценную информацию о самом себе. Действие рассказывает правду о том, кто его совершил. При этом, исполнителя следует оценивать не исходя из преследуемых им целей, а исходя из самих действий.¹⁶

Даже если советские партизаны преследовали партийные (политические) цели и в борьбе с нацистской оккупацией руководствовались своими собственными (московскими) интересами, преуменьшает ли этот факт значение их действий в борьбе с нацистской оккупацией? Данное утверждение было бы неверным. Действие, чаще всего, остается в тени цели. В случае целей далеко идущих из поля зрения часто выпадает то, на что нужно обратить внимание в первую очередь – само действие. Какими бы ни были намерения советских партизан, десантированных на территорию Протектората, в ходе научного исследования необходимо логически анализировать сами их действия, которые способны дать информацию о положительных или отрицательных аспектах сопротивления. Действие остается, а намерения исчезают. По этой причине, сохраняет свою актуальность вопрос: так что же это было за действие? Пока этот вопрос открыт, исторические исследования не теряют своего смысла.

Непосредственным участникам сопротивления отказывается в праве памяти. Действие имеет внутреннюю обусловленность, а не только исходит из приказа вышестоящей инстанции. Забывается о действии как таковом. Как следствие, забытыми оказываются и многие герои, отдавшие свою жизнь за освобождение Чехословакии. Подобно тому как Советский Союз видел в партизанском сопротивлении инструмент распространения революции, бойцы местного сопротивления, с большой долей вероятности, воспринимали его как средство

¹⁶ Hegel, F. – Wilhelm, G., *Fenomenologie ducha*, Praha 1960, 227.

для получения вооружения и военной поддержки в боях с неприятелем, как опорой в подготовке и координации майского восстания.

Когда Германия напала на Советский Союз, Советы не имели четкой стратегии в области ведения регулярного и нерегулярного боя.¹⁷ По словам немецкого историка Вальтера Якобса, «Нерегулярное ведение войны включает в себя все виды ведения войны, не являющиеся конвенциональными в данное время».¹⁸ [пер. автора]. Нерегулярные бои, вполне вероятно, не имели бы места (по крайней мере в таком масштабе), если бы не действия Вермахта в отношении гражданского населения и военнопленных на Восточном фронте. Советы стремились к созданию центра управления партизанским сопротивлением с первых месяцев войны. Это значит, что стихийное партизанское сопротивление рассматривалось ими как нерегулярная сила – нерегулярные бойцы в тылу противника. Такие бойцы не обладают статусом кадрового военного, однако стратегия ведения войны требует их организации, с тем чтобы они могли оказывать армии помощь в достижении желаемых целей в борьбе с врагом. Их потеря армия практически не ощутила, однако совершенные ими диверсии во многом осложнили снабжение войск Вермахта на фронте. Важно не путать понятия советский партизан на территории Протектората и активный нерегулярный боец (гражданское лицо), который, не имея никакого отношения к регулярной армии, по сути никак не повлиял на общую ликвидацию оккупации. Из вышесказанного следует, что существование советских партизан и всего партизанского движения в Советском Союзе без связи с законными государственными органами было бы невозможно. Именно благодаря данной связи партизаны располагали достаточным обмундированием и вооружением, что давало им возможность противостоять противнику на равных.

Гибкость, скорость и, как это ни удивительно, чередование наступлений и отступлений, одним словом – высокую степень мобильности, – следует рассматривать как типичные признаки партизан. В связи с советским десантом, однако, нужно обратить внимание на тот факт, что многие советские партизаны зачастую действовали на территории, площадь которой не превышала нескольких десятков квадратных километров. В сравнении с партизанами Тито, которые благодаря своей мобильности и хорошей организации смогли освободить обширные территории в центральной Сербии, Черногории, Боснии и Хорватии,

¹⁷ Jacobs, W., *Irreruläre Kriegführung und Sowjets – Krieg aus dem Dunkel, (20 Jahre kommunistische Guerillakämpfe in aller Welt)*, Köln 1962, 104.

¹⁸ Там же, 105.

это не так уж много.¹⁹ Вместе с тем, высокая степень мобильности, помимо охвата территории, также означает и возможность проведения внезапной атаки на неприятеля или, наоборот, быстрого отступления.²⁰

В случае советских партизан нельзя отрицать факт интенсивной политической ангажированности, отличающей партизан от других бойцов сопротивления.²¹ Особенно это касается ряда подразделений, основным видом деятельности которых на территории Протектората стала организация народных советов. Возникает вопрос: была ли характерна подобная политическая ангажированность для присоединившихся к партизанскому сопротивлению чехов? Ввиду того, что проверить каждого конкретного участника достаточно проблематично (и незачем), теоретически можно исходить из партизанской присяги, которую приносили бойцы местного сопротивления при вступлении в Бригаду им. Яна Гуса.

«Я как истинный чех знаю, что сейчас мое место среди борцов с немецкими оккупантами. Поэтому я добровольно вступаю в ряды партизанского воинства, чтобы с оружием в руках сражаться и мстить за свою попираемую Родину, бороться за скорейшее освобождение своих братьев и сестер. Я буду сражаться так, как сражались наши праотцы гуситы, не зная страха и не жалуясь на трудности. Живым в плен я не сдамся, лучше убью себя сам. Я буду безжалостно мстить немецким оккупантам за слезы чешских матерей, отцов, сестер, братьев, за все то зло, которые фашистские нелюди совершали и совершают с моим народом... Клянусь беспрекословно и точно выполнять приказы своих командиров и всеми силами помогать своим товарищам в трудную минуту, даже если за это нужно будет отдать свою жизнь. Ни при каких обстоятельствах я не брошу товарища раненым на поле боя на милость врагу, но постараюсь доставить его туда, где он будет в безопасности. Я буду поддерживать своих вновь прибывших мобилизованных братьев в сложном для них начале пути. Если я предам бригаду или хоть в чем-то нарушу эту присягу, пусть меня настигнет суровая, но справедливая кара от рук моих товарищей по бригаде. Клянусь!»²² [пер. автора]

Несмотря на то, что в присяге чешских партизан ни словом не упоминается о коммунистической партии, предложение о неукоснительном исполнении приказов командиров позволило советским партизанам (а именно, политрукам)

¹⁹ Pelikán, J., *Dějiny Jugoslávie 1918–1991*, Praha 1994.

²⁰ Schmitt, C., *Teorie partyzána*, Praha 2008, 22.

²¹ Там же, 21.

²² VÚA–VHA, 308-87-1, materiály oddílu Mistr Jan Hus.

использовать местных бойцов для скорейшего и беспрепятственного создания новых народных советов, ставших в послевоенной Чехословакии опорной базой для манипулирования населением и подготовки к выборам 1946 года. На сегодняшний день это ни для кого не секрет, так же, как и последующая системная идеализация образа партизана в средствах массовой информации во второй половине 40-х годов XX века.²³

Еще Ленин в эссе 1906 года, посвященном ведению партизанской войны, писал, что наибольший эффект достигается в результате проникновения в мысли врага и планы его действий – это позволяет исключить момент неожиданности в боевом столкновении. Ленин считал, что партизанской войне необходимо уделять достаточное внимание, и отстаивал теорию о необходимости подходить к борьбе с партизанами как к определенному виду ведения войны.²⁴ Необходимо добавить, что политическая ангажированность и связь партизан с распространением в мире коммунизма, а вместе с тем и тенденция к абсолютизации утверждения Че Гевары о том, что партизан – иезуит войны,²⁵ не относятся к случаю советских партизан. О тесной взаимосвязи коммунизма и партизанского сопротивления можно говорить лишь во второй половине XX века. Существовала она и ранее, однако допускала достаточно широкие спекуляции.

Народные советы наращивали количество своих членов, благодаря им возникали сети партизанских групп (CPS), главными задачами которых была информационная деятельность. Данные группы стали неотъемлемой частью помощи советским партизанским бригадам, однако идентифицировать их представителей как партизан в рамках принятого в данной работе определения было бы неправомерно. Для прояснения вопроса политической ангажированности в заключении следует сказать, что представители CPS были, по сути, значительно более политически ангажированы, чем гражданские лица, которые присоединились к советскому десанту прямо в лесах, т.к. уход в подполье для них стал практически единственным шансом остаться в живых.

Партизаны из Советского Союза, действовавшие на территории Протектората Богемии и Моравии, являлись нерегулярными бойцами, командированными регулярным воинским руководством. Для выполнения своей миссии они

²³ См. Doležalová, I, *Obráz partyzána v československé společnosti v letech 1945–1948: Bakalářská práce*, Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze 2013.

²⁴ Jacobs, W., *Irreruläre Kriegführung und Sowjets – Krieg aus dem Dunkel, (20 Jahre kommunistische Guerillakämpfe in aller Welt)*, Köln 1962, 102.

²⁵ Hetzer, W., *A War on Terror – The European Stance on a New Threat, Changing Laws and Human Rights Implications*, New York 2010, 290.

прошли серьезную физическую и политическую подготовку. Вне всякого сомнения, советские партизаны выступали как инструмент коммунистической идеологии, для которой партизанское сопротивление в ходе войны стало новой формой распространения социалистической революции. Благодаря новым техническим средствам, поставка которых была со временем налажена, советские партизаны располагали как материальной, так и военной поддержкой.²⁶ Партизаны из Советского Союза, в том количестве, в котором они десантировались на территорию Протектората Богемии и Моравии, едва ли смогли бы самостоятельно, без регулярной военной поддержки Советского Союза инициировать возникновение в некоторых областях организованного партизанского движения, которое в последние годы Второй мировой войны являлось практически единственной эффективной составляющей сопротивления в борьбе с немецкой оккупацией.

ABSTRAKT

Teoretické vymezení pojmu partyzán v kontextu partyzánského odboje za druhé světové války v Protektorátu Čechy a Morava

Vlasta Kynclová

Studie předkládá teoretické vymezení pojmu „partyzán“ a „partyzánský odboj“ za druhé světové války a v Protektorátu Čechy a Morava. Na tato území posílal Sovětský svaz partyzánské výsadky s cílem rozvinout partyzánské hnutí. Studie poukazuje na problémy definice pojmu „partyzán“ a předkládá charakteristické rysy sovětského vojáka – trénovaného partyzána. Zároveň si klade obvyklou otázku ohledně definice regulérního a neregulérního vedení boje a ptá se, zda mohou být sovětské výsadky s ohledem na jejich rysy opravdu považovány za partyzánské.

Klíčová slova: partyzán, partyzánský odboj, druhá světová válka, Protektorát Čechy a Morava, Sovětský svaz.

²⁶ Šolc, J., *Za frontou na východě: českoslovenští parašutisté ve zvláštních operacích na východní frontě za druhé světové války (1941–1945)*, Cheb 2003, 97.

ABSTRACT

Theoretical Definition of the Conception Partisan in the Context of Partisan Resistance During the Second World War in the Protectorate of Bohemia and Moravia

Vlasta Kynclová

The article aims to provide a theoretical delineation of the concept of the “partisan” and the “partisan resistance” during the World War II in the Protectorate of Bohemia and Moravia. Into this territory, the Soviet Union had been sending partisan airdrops with the aim of developing a partisan movement. The article points to the problems of defining the characteristics of a concept “partisan” and outlines the characteristic features of the Soviet soldier – the trained partisan. It also puts into question the usual definitions of regular and irregular warfare and asks whether the Soviet airdrops can, indeed, be considered as partisan ones, with regard to given features.

Key words: Partisan, Partisan Resistance, World War II, Protectorate of Bohemia and Moravia, Soviet Union.

Mgr. Vlasta Kynclová (vlasta.kynclova@gmail.com) je absolventkou Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Dlouhodobě se zabývá dějinami partyzánského hnutí ve střední a východní Evropě.

Ігор Мельничук

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА Й КУЛЬТУРНО-ІДЕОЛОГІЧНА ДОКТРИНИ СУЧАСНОЇ РОСІЇ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СВІТОВУ І РЕГІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ

Головним завданням зовнішньої політики будь-якої держави є створення максимально сприятливих зовнішньополітичних умов для вирішення завдань та реалізації остаточної мети своєї внутрішньої політики. Особливості та відмінності у змісті внутрішньої політики держави багато в чому визначають основи її зовнішньополітичного курсу. Водночас, варто зауважити, що ця залежність далеко не завжди має лінійний характер. На деяких історичних етапах взаємозв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою через різні причини може ставати досить слабким, а інколи і взагалі непомітним.

Чим більша та могутніша держава, тим ширший і складніший комплекс чинників, які не завжди прямо залежні від внутрішньополітичної кон'юнктури, що може впливати на зміст зовнішньополітичних доктрин і докладених зусиль. Зі зміною світового статусу держави, її ресурсів, а також характеру політичної та соціально-економічної системи зазнають змін і її зовнішньополітичні пріоритети. Останнє наразі і відбувається з Росією. Їй, без сумніву, досить непросто суто психологічно через традиції та інерції у сприйнятті навколишнього світу, у небажанні кардинально змінити стереотипи свого державного мислення та зовнішньополітичні пріоритети, які були сформовані ще в радянську епоху. Це стає ще більш зрозумілим, якщо зважити на той факт, що у складі СРСР Росія була стрижнем та основою держави і її політики, а більшість нинішніх російських політиків – вихідці з тієї епохи.

Росія, яка взяла на себе роль правонаступниці та спадкоємиці Радянського Союзу, його зобов'язань та прав на зовнішньополітичній арені, одержала у спадщину від попередньої держави дуже малі частки колишніх радянських позицій у різних частинах світу. За час, який пройшов після розпаду СРСР, Росія

на міжнародній арені опинилася в ситуації, коли формування геостратегії сучасного світу визначається в основному і головним чином з Вашингтона, Брюсселя, Пекіна і лише номінально, символічно – з Москви. Причини істотного зменшення ваги та ролі Росії у світі більш ніж очевидні. Перш за все, це, безумовно, серйозне зменшення економічного та військового потенціалу Росії. Крім того, це порушення колишнього військово-стратегічного балансу на користь США і НАТО, що прискорило перехід світопорядку від дво полюсної до однополюсної схеми. Змінилася і сама зовнішньополітична концепція Росії, керівництво якої на рубежі тисячоліття вважало збереження своїх військово-політичних позицій у світі у їх попередньому, радянському вигляді недоцільним (за геополітичними і світоглядними уявленнями) та неможливим (за економічними причинами). Ситуація докорінно почала змінюватися наприкінці першого десятиліття XXI століття, а особливо після повторного приходу В. Путіна на президентську посаду у травні 2012 р.

Значні зміни військово-політичної ситуації в останнє десятиліття змусили всі провідні держави світу переглянути свої військово-доктринальні погляди й внести до них кардинальні зміни. Відповідно до цієї тенденції у Росії також була прийнята нова Воєнна доктрина.¹ У ній знайшло відображення розуміння того факту, що у цей час військово-політична ситуація у світі розвивається під впливом двох основних суперечливих тенденцій. З одного боку, подолання глобального військового протистояння, оздоровлення міжнародної обстановки і, як наслідок, зниження ймовірності розв'язання великомасштабної війни, насамперед ядерної. З іншого боку, прагнення США забезпечити собі домінуючі позиції у світі, а також боротьба за перерозподіл сфер впливу між державами, що претендують на регіональне лідерство, збереження небезпеки виникнення й експансії військових конфліктів локального масштабу, використання військової сили для вирішення суперечливих проблем.

Воєнна доктрина Російської Федерації (далі РФ) зпоміж специфічних загроз відзначає конфлікти у прикордонних регіонах, а основними формами використання збройних сил визначає миротворчі операції. Доктрина допускає розміщення військ за межами національної території, а також ведення бойових дій на території союзних держав з метою розгрому агресора. Пріоритетного значення у співробітництві у військово-політичній та військово-економічній сферах надається країнам СНД. Зокрема, затверджена у лютому 2010 р. військова доктрина Росії вважає загрозою для національних інтересів РФ розширення НАТО

¹ Военная доктрина Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации 5 февраля 2010 г. [online: < http://www.kremlin.ru/ref_notes/461>, cit. 2014-07-21].

на Схід і зміцнення зв'язків між альянсом та пострадянськими державами. З цієї причини Росія, наприклад, виступає проти тісних зв'язків Грузії з НАТО та її членства в альянсі, здійснюючи таким чином відкритий тиск і вплив на інтереси країн кавказького регіону. Пункти цієї доктрини пов'язані з тим, що Росія надає перевагу посиленню Організації Договору колективної безпеки, вказуючи на те, що російські військово-політичні пріоритети залишаються незмінними.² Загострення відносин між Росією та США, яке спостерігається упродовж 2014–2015 рр. привело до того, що Радою безпеки РФ 5 липня 2014 р. було прийнято рішення уточнити деякі положення воєнної доктрини РФ. Внесені до документа зміни були схвалені на нараді Ради безпеки РФ 19 грудня 2014 р., і Президент РФ увів у дію нову воєнну доктрину держави.³ Аналіз документа та його порівняння з аналогічною доктриною зразка 2010 р. свідчить про переоцінку Кремлем загроз національній безпеці, перебільшення воєнних загроз, поєднання наступальних та оборонних елементів тощо. Кардинально змінена оцінка ситуації у світі на сучасному етапі. Якщо у попередній редакції документа було виділено 11 загроз, то автори нової доктрини акцентують увагу вже на 14 основних загрозах безпеці РФ. На перше місце серед них внесено збільшення силового потенціалу Північноатлантичного альянсу, наближення його інфраструктури до російських кордонів. Важливо наголосити, що у воєнній доктрині 2010 р. НАТО згадано як організацію, з якою Росія може співпрацювати для «зміцнення системи колективної безпеки»,⁴ а в нинішньому документі згадки про подібну співпрацю немає. З тексту нової доктрини випливає, що НАТО – головний геополітичний супротивник. Також не згадується і про США. Нова редакція воєнної доктрини передбачає і зворотню реакцію РФ на події, які відбуваються. Уперше у документі з'явилося положення про правомірність застосування сили для перешкоджання агресії проти РФ та її союзників, а також для захисту своїх громадян, які перебувають за межами країни. Напад або вияв агресії на адресу союзних держав та держав-членів ОДКБ (Організація договору про колективну безпеку) прирівнюється до нападу на РФ. Ядерна зброя може бути застосована у відповідь на атаку з використанням ядерного потенціалу або інших видів зброї масового знищення,

² Там же.

³ Военная доктрина Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации 26 декабря 2014 г. [online: < <http://www.rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.htm>>, cit. 2015-07-21].

⁴ Военная доктрина Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации 5 февраля 2010 г. [online: < http://www.kremlin.ru/ref_notes/461>, cit. 2014-07-21].

а також у випадку агресії з застосуванням звичайного озброєння, коли під загрозу поставлено саме існування Російської держави. У цьому контексті хотілося б звернути увагу на один момент, на якому наголосив відомий російський експерт, провідний науковий співробітник Інституту системного аналізу Російської академії наук А. Піонтковський. У документі передбачалося записати, що Росія готова застосувати ядерну зброю у регіональних і навіть локальних конфліктах.⁵ Але зрештою здоровий глузд переміг і в новій воєнній доктрині формулювання залишилося попереднім. Попри те, що нова редакція Воєнної доктрини зазначає про зниження ймовірності розв'язання проти РФ повномасштабної війни, оскільки Росія володіє ядерною зброєю, у Кремлі вважають, що на окремих напрямках воєнної небезпеки для РФ посилюються.

Автор статті поділяє думку директора аналітичної групи Da Vinci AG А. Бароніна, який наголошує: якщо у 2010 р. Москва відзначала послаблення ідеологічної конфронтації, зниження рівня економічного, політичного та військового впливу одних держав (груп держав) і союзів та зростання впливу інших держав, які претендують на світове домінування, то у 2014 р. підкреслено посилення глобальної конкуренції, напруженість у різних сферах міждержавної та міжрегіональної взаємодії, суперництво ціннісних орієнтирів та моделей розвитку, нестійкість процесів економічного та політичного розвитку.⁶ У версії 2014 р. також з'явилася теза про поетапний перерозподіл впливу на користь нових центрів економічного зростання та політичного тяжіння. Як заходи по стримуванню та запобіганню воєнних конфліктів Росія розглядає розширення кола держав-партнерів, у тому числі членів БРИКС, ОДКБ, СНД, ОБСЄ та ШОС, а також взаємодії з Абхазією та Південною Осетією (це новий пункт доктрини).⁷

Варто звернути увагу і на той факт, що у Доктрині 2014 р. додано пункт про тенденції зміщення воєнних небезпек та військових загроз в інформаційний простір та внутрішню сферу РФ (тут не залишено без уваги жорсткий контроль влади над медіа-простором РФ), зокрема про інформаційні загрози, пов'язані з діяльністю іноземних медіа та інформаційних мереж. Зважаючи на це, рекомендовано провести відповідні зміни у російській політиці, спрямовані на посилення контролю та обмеження доступу до антиросійських інформаційних

⁵ Піонтковський, А., *План Путіна провалився* [online: < <http://ru.tsn.ua/analitika/vy-gotovyu-umeret-za-narvu-403098.html>>, cit. 2015-08-22].

⁶ Баронин, А., *Что означает новая Военная доктрина РФ?* [online: <<http://www.unian.net/politics/1027585-cto-oznachaet-novaya-voennaya-doktrina-rf.html>>, cit. 2015-08-22].

⁷ Военная доктрина Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации 26 декабря 2014 г. [online: < <http://www.rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.htm>>, cit. 2015-07-21].

ресурсів на території РФ. Таким чином, можна констатувати, що керівництво РФ високо оцінює зовнішню загрозу дестабілізації внутрішньополітичної ситуації у країні з використанням інформаційних ресурсів для провокації масових протестів, а також розв'язання локальних конфліктів для дестабілізації ситуації у суміжних з територією РФ районах.

Нові підходи Росії до визначення свого ставлення до регіональних конфліктів, що не створюють безпосередньої загрози її національним інтересам і безпеці, були інституціоналізовані у затвердженій 15 травня 2009 р. президентом РФ *Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року*, яка, поряд із *Основним законом*, стала головним директивним документом для всіх органів державного управління, які відповідали за вирішення комплексу питань, що стосувалися внутрішньої і зовнішньої безпеки держави. Можна припустити, що причинами розроблення та прийняття *Стратегії...* були такі: 1) загострення міждержавних суперечностей, пов'язаних з нерівномірністю їх розвитку та поглиблення розриву між рівнями добробуту держав; 2) вразливість усіх членів міжнародного співтовариства перед обличчям нових викликів та загроз; 3) зі зміцненням нових центрів економічного зростання та політичного впливу складається якісно нова геополітична ситуація, пов'язана з вирішенням чинних проблем та врегулюванням кризових ситуацій на регіональній основі без участі нерегіональних сил; 4) недосконалість правових інструментів та механізмів, які створюють загрозу забезпеченню міжнародної безпеки.

У *Стратегії національної безпеки до 2020 р.*, зазначено, що «Росія буде прагнути розвивати потенціал регіональної та субрегіональної інтеграції та координації на просторі держав-учасниць СНД. При цьому ОДКБ розглядається як головний міждержавний інструмент, покликаний протистояти регіональним викликам та загрозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру, включно до боротьби з незаконним обігом наркотиків та психотропних речовин».⁸ Щодо стратегії національної безпеки Росії на пострадянському просторі зауважимо, що тут у Росії принцип силового невтручання у кризові ситуації поступається своїм місцем принципу активних дій, причому, за потреби, і силових, що ми на сучасному етапі і спостерігаємо під час так званої російсько-української «гібридної війни».

Ще один стратегічний документ – *Концепція зовнішньої політики РФ* – відзначає необхідність формування поясу добросусідства по периметру російських кордонів, сприяння запобіганню конфліктів на прилеглих територіях. Відносини

⁸ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г. [online: <<http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>>, cit. 2014-07-22].

з країнами СНД виділені у якості пріоритетного напрямку зовнішньої політики. Відзначається бажання та необхідність військово-політичної співпраці та взаємодії у сфері інтеграції та безпеки. Відповідно до нової *Концепції зовнішньої політики РФ* від 12 лютого 2013 р. Росія заявила про намір усебічно розвивати ОДКБ у якості ключового інструменту підтримки стабільності та забезпечення безпеки на просторах СНД, роблячи акцент на адаптації ОДКБ як багатофункціональної інтеграційної структури до ситуації, яка змінюється, на надійному забезпеченні здатності держав-членів ОДКБ до своєчасних та ефективних спільних дій, на перетворенні ОДКБ у стрижневий інститут забезпечення безпеки у зоні її відповідальності.⁹

Загалом, якщо порівняти концепцію зовнішньої політики з документами, які були прийняті у попередні роки, то її зміст мало змінився, адже чимало положень, про які згадувалося впродовж першого десятиліття ХХІ ст., у ній збережені. Однак у нинішній концепції, на нашу думку, більш чітко вибудована система пріоритетів російської зовнішньої політики. Перш за все це стосується взаємин з країнами пострадянського простору. Подібні міркування висловлює і відомий російський експерт Ф. Лук'янов, який зазначає, що у цій концепції важливість співпраці з державами СНД прописана більш чітко з погляду зовнішньополітичних пріоритетів. Зокрема, виділено необхідність зміцнення Євразійського союзу, всесторонніх зв'язків на пострадянському просторі, з чого російський науковець робить висновок, що «у балансі російського підходу до глобальних та регіональних проблем вирізняється відносинами з найбільш близькими сусідами».¹⁰

На нашу думку, важливим у цій концепції є положення про те, що світ у сьогоденнішніх умовах є досить нестабільним та непередбачуваним. Це, з одного боку, накладає певні обмеження на зовнішню політику, а з іншого – підвищує можливі ризики. У зв'язку з цим, у документі чітко виражено те, що прорахувати та передбачити можливі ризики стає досить важко, а інколи майже неможливо. У цих умовах особливо важливими стають базові речі, які належать до кожної держави. Зокрема йдеться про поняття «національної ідентичності». Від стабільності формулювання та чіткості цієї проблеми багато у чому залежить сучасна глобальна безпека. В останній редакції концепції зовнішньої політики

⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г. [online: <http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newslne/6D84DDEDED7DA644257B160051BF7F>, cit. 2014-07-22].

¹⁰ Лукьянов, Ф., *Комментарий* [online: <<http://www.rg.ru/2013/02/15/politika-site.html/>>, cit. 2014-07-22].

РФ чітко зазначено, що світ постає місцем взаємодії, а можливо, і зіткнення та конкуренції різноманітних національних ідентичностей. Саме цей момент і відрізняє нинішній підхід російської зовнішньої політики від того, що було раніше. Упродовж тривалого часу російська дипломатія та російська влада робили ухил на прагматизм: якомога менше ідеології, якомога більше конкретних справ та інтересів. На сучасному етапі відбувається своєрідне переосмислення підходів. Так, прагматизм, як зауважує Ф. Лук'янов, це справді важливо, але без ціннісної, ідейної основи зовнішня політика розвиватися не може.¹¹ Водночас питання формування яких-небудь конкретних принципів такої ідентичності залишаються відкритими. Поки що позначено лише її контури та окремі фрагменти. Так, зпоміж нових положень увагу привертає запровадження поняття «м'якої сили», яка практично і є проекцією власної ідентичності на інші держави та решту світу. Значна увага, приділена «м'якій силі», побіжно свідчить про те, що Росія має намір створити свій ідейно-моральний світ, щоб пропонувати його як альтернативу на світовому ринку цінностей.

У цьому контексті одне з центральних місць займає концепція «Русского мира». Історичні корені цієї доктрини закладені ще у 30-і роки XIX ст. Так, 19 листопада 1833 р. майбутній міністр освіти Російської імперії граф Уваров у посланні до царя Миколи I визначив три основні політико-ідеологічні стовпи російської державності: православ'я, самодержавство, народність.¹² Це, як може здатися усім нам, далеке минуле: Російська імперія зникла, після неї на майже сімдесят років постав і зник Радянський Союз з його «войовничим атеїзмом», його народи отримали незалежність – хтось реальну, а хтось – лише формальну. На жаль, нікуди не зникли ці дуже давно визначені ментальні постулати російської влади, які вона вже декілька століть постійно і неухильно реалізовує на просторах імперії та нав'язує «малоросійським» народам.

Поняття «русского мира», хоча і має свою історію, про яку ми вже згадували, однак до активного суспільного російського дискурсу було запроваджено лише у 2007 р. у зв'язку зі створенням на початку XXI ст. російською владно-церковною верхівкою (адже історична невід'ємність Російської Православної Церкви від влади є однозначним фактом) однойменного фонду, який одразу був проголошений основним завданням російської церкви. Загалом, на думку

¹¹ Лук'янов, Ф., *Комментарий* [online: <<http://www.rg.ru/2013/02/15/politika-site.html/>>, cit. 2014-07-22].

¹² О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством народного просвещения. Доложено Его Величеству 19 ноября 1833 г., in: *Река времен: книга истории и культуры*, Москва 1995, 70–72.

російського науковця І. Зевельова, російська влада сформулювала два можливих підходи щодо цивілізаційної приналежності Росії.¹³ Перший був озвучений тодішнім Президентом РФ Д. Медведевим у Берліні у червні 2008 р.: «У результаті закінчення „холодної війни“ виникли умови для налагодження взаємовигідної співпраці між Росією, Євросоюзом та Північною Америкою як трьома гілками європейської цивілізації».¹⁴ Водночас Міністр закордонних справ С. Лавров, повторюючи тезу про три гілки, наголосив на тому, що прийняття західних цінностей – це лише один з підходів. За його словами, Росія має розвивати інший підхід, який полягає у тому, що «конкуренція стає глобальною, набуваючи цивілізаційного виміру, тобто, предметом конкуренції стають не лише моделі розвитку, але й ціннісні орієнтири».¹⁵ Влітку 2009 р. С. Лавров, виступаючи у латвійській російськомовній газеті, уже використав поняття «велика російська цивілізація»,¹⁶ яку 3 листопада 2010 р. на IV Асамблеї «Русского мира» патріарх Кірілл визначив як «окрему цивілізацію, не західну і не східну, що протистоїть всім іншим ідеологічно, ментально й етично».¹⁷ Не вдаючись до детального аналізу цієї проблеми, оскільки це не є безпосередньою метою нашої статті, зауважимо, що, на думку автора, ця концепція є витвором російських «неоєвразійців», перш за все О. Дугіна, який активно цитує «євразійських» класиків, зокрема П. Савицького, що зображав «Євразію» як «возглавляемый Россией особый культурный мир, внутренне и крепко единый в бесконечном и часто, по видимости, в противоречивом многообразии своих проявлений».¹⁸

Ідеї неоєвразійства можна розглядати як геополітичну основу та теоретичне обґрунтування Євразійського Союзу як інтеграційної структури, яка об'єднує

¹³ Зевелёв, И., *Будущее России: нация или цивилизация?* [online: <http://www.globalaffairs.ru/number/n_14037>, cit. 2014-07-24].

¹⁴ Выступление Президента Российской Федерации Д. Медведева на встрече с представителями политических, парламентских и общественных кругов Германии (5 июня, 2008 г.) [online: <<http://news.kremlin.ru/transcripts/320>>, cit. 2014-07-25].

¹⁵ Тезисы выступления Министра иностранных дел России С. В. Лаврова на международном симпозиуме «Россия в XXI веке», Москва, 20 июня 2008 года. [online: <http://www.ln.mid.ru/Brp_4.nsf/arh/8825DB13898CD2E4C325746E0057BB9E?OpenDocument>, cit. 2014-07-25].

¹⁶ МИД России поздравил газету *Вести Сегодня* и вспомнил о «большой российской цивилизации», 2009 [online: <<http://www.ves.lv/article/88022>>, cit. 2014-07-25].

¹⁷ Слово Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла на открытии IV Ассамблеи Русского мира *Учитель Русского мира: миссия, ценности* в Москве, 2006 [online: <<http://www.mospat.ru/ru/2010/11/03/news29458/>>, cit. 2014-07-23].

¹⁸ Савицкий, П., *Континент Евразия*, in: [online: <http://litrus.net/book/read/2688/Kontinent_Evrazija?p=10>, cit. 2014-07-24].

пострадянський простір та сусідні регіони. Однак для імплементації у практичну площину ідей євразійської інтеграції повинні бути об'єктивні передумови, визначені економічними, політичними, етнокультурними процесами на пострадянському просторі. Як зауважує російська дослідниця Н. Васильєва, «якщо ще в середині 90-х років минулого століття багатьма керівниками держав СНД та громадською думкою ідея Євразійського Союзу сприймалася, у кращому випадку, як досить віддалена перспектива, то наразі ця ідея починає набувати видимих контурів у практиці співпраці пострадянських держав».¹⁹ Як підтвердження цього можна навести той факт, що восени 2011 р. проект Євразійського Союзу одержав новий практичний поштовх у зв'язку з публікацією тодішнього прем'єр-міністра Росії В. Путіна статті *Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні*²⁰ (2011 р.). Таким чином, спочатку В. Путін, а дещо згодом і лідер провладної політичної партії *Єдина Росія* Б. Грызлов у статті *Майбутнє за нами*²¹ недвозначно наголосили, що створення Євразійського Союзу дозволить Росії стати ще одним світовим полюсом впливу. До речі, планетарна стратегія неоевразійської інтеграції найбільш чітко висвітлена у працях вже згаданого нами О. Дугіна, ідеї якого стали досить популярними в останній час серед російського керівництва. Особливо це стосується сприйняття євразійства в умовах глобалізації як антипода однополярного глобалізму (атлантизму). «Євразійство не просто заперечує однополярну глобалізацію, воно висуває конкурентний і не менш обґрунтований проект багатопольної глобалізації або альтерглобалізації».²² Таким чином теорія неоевразійства концептуально обґрунтовує ідею інтеграції як єдності у багатоманітності на протигагу вестернізаційній, атлантичній (уніфікаторській) інтеграційній системі. Саме це протиставлення Росії та інших держав світу найбільш яскраво знайшло своє вираження у так званій доктрині Путіна, яка свідчить не лише про ситуативні та кризові зміни у сучасній російській зовнішній політиці після приєднання Криму, а є свідченням формування нової зовнішньополітичної доктрини Російської Федерації, яка ставить за мету докорінно змінити чинну систему

¹⁹ Васильєва, Н. – Лагутина, М., *Євразійський союз: стратегія неоевразійської інтеграції* [online: <<http://hvylya.org/analytics/geopolitics/evrazijskij-sojuz-strategija-neoevrazijskoj-integratsii.html>>, cit. 2014-07-23].

²⁰ Путин, В., *Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня* [online: <<http://izvestia.ru/news/>>, cit. 2014-07-25].

²¹ Грызлов, Б., *Будущее за нами* [online: <http://www.ng.ru/ideas/2011-11-15/1_future.html>, cit. 2014-07-25].

²² Дугин, А., *Євразійська ідея в якісному просторі* [online: <<http://evrazia.info/article/1904>>, cit. 2014-07-24].

міжнародних відносин, що була сформована після Другої світової війни. Основні постулати нової доктрини були висловлені В. Путіним в історичній «кримській промові» у Георгіївському залі Кремля 18 березня 2014 р. Автор статті погоджується з відомим російським політиком В. Рижковим, який виділяє 7 основних складників нової доктрини.²³

1. РФ більше не розглядає Захід як партнера, якому можна довіряти. На думку російської сторони, заклики та претензії, висловлені РФ у «мюнхенській промові» 2007 р,²⁴ не були почуті та прийняті Заходом до уваги. Намагаючись знову затягнути Україну до НАТО та ЄС, «західні партнери перейшли межу»,²⁵ оскільки, попри заяви про завершення «холодної війни» та «політику балансу сил», західні держави проводять добре відому усім «політику стримування». Реальна політика Заходу – це обман, прийняття рішень за спиною Росії, експансія. Після розпаду СРСР «Росія відчула, що її не просто обікрали, а пограбували».²⁶ «Водночас, Росія – це самостійний активний учасник міжнародного життя, у неї, як і в інших держав, є національні інтереси, які треба враховувати та поважати».²⁷ З цього часу Росія буде будувати свою політику, пам'ятаючи про все це.

2. Росія не розглядає більше себе як частину європейської, а тим більше, євроатлантичної цивілізації, про що вже було зазначено вище. У Росії зараз намагаються знайти нову ідентичність, яку не так просто сформулювати. Якщо раніше Росія заявляла про те, що у неї особливий вид демократії, спочатку «суверенна»,²⁸ потім «керована», то на сьогодні РФ більше не вірить в універсальні цінності свободи, прав людини і демократії, так, як і в інші універсальні моделі. У цьому контексті наголошується, що російська свідомість занадто вражена європоцентризмом, тобто світоглядною моделлю, яка розглядає західноєвропейську цивілізацію як універсальну та єдинопридатну для всього людства. Особливо це стосується управлінського апарату: не подолавши європоцентризм, не можна розраховувати на повноцінне відродження Російської євразійської цивілізації. На сучасному етапі В. Путін закликає народ згуртуватися навколо

²³ Рижков, В., *Бои без правил, или новая доктрина Кремля* [online: <<http://echo.msk.ru/blog/rizhkov/1292700-echo/>>, cit. 2014-07-25].

²⁴ Выступление В. Путина и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности от 10 февраля 2007 года in: [online: <http://archive.kremlin.ru/appears/2007/02/10/1737_type63374type63376type63377type63381type82634_118097.shtml>, cit. 2014-07-25].

²⁵ Обращение Президента Российской Федерации В. Путина от 18 марта 2014 года [online: <<http://www.kremlin.ru/transcripts/20603>>, cit. 2014-07-25].

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Сурков, В., *Суверенная демократия и «Единая Россия»*. Стратегии России 3 (2006), 5–24.

нової ідеології та політики, стати єдиним організмом. Кожна сильна держава – сама собі система цінностей і сама собі модель управління.

3. На сучасному етапі міжнародне право – це більше не система правил і навіть не система координат. Для підтвердження цієї думки доречно навести висловлювання вже згаданого В. Рижкова, який зауважив, що «міжнародне право – це меню, з якого сильна держава вибирає те, що їй вигідно. Так, для придушення повстання у Чечні використовувався міжнародний принцип захисту суверенітету та територіальної цілісності, а для приєднання Криму – принцип поваги до самовизначення народів».²⁹ Таким чином, сильна Росія має право на захист свого суверенітету, а слабка Україна – ні. Щодо миру варто зауважити, що він забезпечується сильними і впливовими геополітичними акторами на основі балансу їх сил.

4. «Доктрина Путіна» однозначно визначає сферою своєї діяльності пострадянський простір. Як обґрунтування для цього можна навести такі складники російського дискурсу, які набули популярності в останній період – «історична спадщина», «Русский мир», стратегічна безпека Росії. Відзначимо, що суверенітет пострадянських держав у новій доктрині обумовлюється безпосереднім врахуванням інтересів Росії. Тому, як зазначає Президент Росії В. Путін, у випадку втягування нових держав до НАТО та ЄС, спроб розташування військових баз РФ буде «діяти адекватно і відповідно реагувати на наближення військової інфраструктури НАТО до своїх кордонів». За його словами, «не залишаться без уваги розгортання глобальної протиракетної оборони та нарощування запасів стратегічної високоточної зброї».³⁰ Росія вторгненням до Грузії у 2008 р. та анексією Криму у 2014 р. доводить, що готова переходити від дипломатії до прямих дій, серед яких можна виділити такі: внутрішня дестабілізація країни, референдуми у регіонах про відокремлення або приєднання територій, введення військ (офіційно або анонімно у вигляді так званих «ввічливих зелених чоловічків» для ведення «гібридної війни»), підтримка лояльних Кремлю урядів та лідерів. Останні події в Україні свідчать, що тепер на пострадянському просторі держави повинні розуміти, що, у випадку бажання реалізувати свою власну політику, яка йде врозріз російській, вони повинні бути готові до реального протистояння з РФ, у тому числі і до збройного.

²⁹ Рижков, В., *Бои без правил, или новая доктрина Кремля* [online: <<http://echo.msk.ru/blog/rizhkov/1292700-echo/>>, cit. 2014-07-25].

³⁰ Путин, В., *Россия будет адекватно реагировать на расширение инфраструктуры НАТО* [online: <<http://russiatoday.t30p.ru/post/Vladimir-Putin-Rossiya-budet-adekvatno-rcagirovatj-na-rasshirenje-infrastrukturi-NATO.aspx>>, cit. 2014-07-26].

Зауважимо, що ще у своїй програмній статті 2012 р. *Росія зосереджується* В. Путін заявив, що Росія буде не тільки підлаштовуватися й виконувати, але і «формувавши правила гри у світі».³¹

5. Анексія Криму модифікувала головний принцип Вестфальської системи влаштування світу – непорушність територіальної цілісності та державного суверенітету держав. На сучасному етапі цей принцип залишається актуальним лише до сильних держав, які захищені власною армією або військово-політичним блоком (НАТО, ОДКБ). Суверенітет та цілісність слабких держав (перш за все, *failed states*) стають полем для гри сильних держав та їхніх блоків. Більше того, нова путінська доктрина пропонує сильним геополітичним гравцям переглянути правила гри і, якщо сильна держава вважає, що її військово-стратегічні, економічні та політичні інтереси піддаються небезпеці – вона має право діяти, втручаючись у внутрішні справи слабких держав, і навіть брати їх під контроль чи забирати їхні території. Для підтвердження цієї тези достатньо навести приклад того, як заступник голови російського парламенту В. Жириновський виступив з «ініціативою розподілу України, запропонувавши віддати Буковину – Румунії, Закарпаття – Угорщині, п'ять західних областей – Польщі, а південно-східні області включити до складу Росії. З цією метою на адресу міністерств закордонних справ названих держав були відправлені відповідні побажання».³²

6. Роль міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Рада Європи та ін.) практично нівелюється, і в межах їхніх повноважень можна співпрацювати, але лише до того часу, допоки вони не починають заважати захисту національних інтересів. У такому випадку їх варто просто ігнорувати. Водночас російські посадовці, зокрема постійний представник РФ в ООН В. Чуркін, для виправдання своїх дій, неодноразово звертали увагу на США та їх військові операції, які проводилися за межами РБ ООН.³³

7. Останнє положення «нової доктрини В. Путіна» безпосередньо впливає на формування принципово нового балансу сил у світі. Як зазначає російський експерт В. Рижков, сукупна військова, економічна, гуманітарна вага Заходу значно скорочується, а вплив Азії, Латинської Америки, Африки швидко зростає.

³¹ Путин, В., *Россия сосредотачивается – вызовы, на которые мы должны ответить* [online: <<http://izvestia.ru/news/511884>>, cit. 2014-07-25].

³² Жириновский предлагает Польше присоединиться к разделению Украины [online: <http://ipress.ua/ru/news/zhyrynovskyyu_predlagaet_polshe_prysoedynytsya_k_razdelenyyu_ukraini_56043.html>, cit. 2014-07-24].

³³ Чуркин критикует отношение ряда стран к террористам в Ираке и Сирии [online: <<http://ria.ru/world/20140624/1013299091.html>>, cit. 2014-07-23].

На цій основі він робить висновок, що незахідні держави (у БРІКС, ШОС тощо) будуть зацікавлені у нових правилах гри, щоб самим грати, ділити та забирати.³⁴

Підсумовуючи, зауважимо, що незважаючи на російські інтеграційні проекти, які вона висуває у своїх програмних документах, – від СНД до Євразійського Союзу, Кремль за 24 роки так і не зміг сформувавши переконливу та безальтернативну логіку інтеграції для пострадянських еліт та суспільств пострадянського простору. Для всіх інтеграційних проектів, запропонованих РФ, характерні принаймні два фундаментальні недоліки: поперше, периферійність в економічній сфері, а подруге, периферійність російських інтеграційних проектів в ідеологічній сфері та ширше – у просторі формування сенсів. Зважаючи на те, що Росія має чимало невирішених територіальних питань, можемо припустити, що вона сама може стати жертвою своєї ж зовнішньої політики на пострадянському просторі та за його межами.

ABSTRAKT

Vojenské, politické a ideologické doktríny současného Ruska a jejich dopad na globální a regionální bezpečnost

Ihor Melnyčuk

Autor zkoumá roli a význam dřívějšího Sovětského svazu v moderních státních dokumentech Ruské federace a hlavních integračních projektech Ruské federace na konci století. V nedávných letech byly klíčové politické dokumenty – vojenská doktrína Ruské federace, koncepty národní bezpečnosti a zahraniční politiky Ruska – významně aktualizovány v souladu s novými nebezpečími a výzvami. Všechny tyto dokumenty jsou však zpravidla prosyceny nostalgií ze ztráty mocného sovětského státu a namířeny proti vytvoření „unipolárního“ světa.

Klíčová slova: Ukrajina, Ruská federace, Sovětský svaz, vojenská doktrína, zahraniční politika, národní bezpečnost.

³⁴ Рыжков, В., *Бои без правил, или новая доктрина Кремля* [online: <<http://echo.msk.ru/blog/rizhkov/1292700-echo/>>, cit. 2014-07-25].

ABSTRACT

**Military, Political and Ideological Doctrines of Modern Russia
and its Impact on the Global and Regional Security**

Ihor Melnychuk

The author investigates the role and place of the former Soviet Union in modern state documents of the Russian Federation and the main integration projects of the Russian Federation at the end of the century. In recent years, major policy documents – the military doctrine of the Russian Federation, the concept of national security and foreign policy of Russia significantly upgraded in accordance with the emergence of new threats and challenges. However, all these documents generally imbued with nostalgia for the status of a powerful state and directed against the formation of a “unipolar” world.

Key words: Ukraine, Russian Federation, Soviet Union, Military Doctrine, Foreign Policy, National Security.

Doc. Ihor Melnyčuk (melim@ukr.net) působí jako odborný asistent na katedře politologie a státní správy na Černovické národní univerzitě Jurije Fed'kovyče. K jeho odborným zájmům patří zejména nejnovější politické dějiny Ukrajiny a východní Evropy.

Radomyr Mokryk

ČINNOST UKRAJINSKÉHO HELSINSKÉHO SPOLKU¹ NA KONCI OSMDESÁTÝCH LET 20. STOLETÍ V UKRAJINĚ

Začátek vlády Michaila Gorbačova v březnu 1985 a vyhlášení politiky „perestrojky“ a „glasnosti“ zapříčinily uvnitř sovětského systému velké změny. Po ideovém „osvobození“ se ruská společnost rychle emancipovala a postupně se stala nejdůležitějším činitelem politických změn.² Po celém Sovětském svazu vznikaly spolky, hnutí a politické kluby, které se staly hybnou silou politických a sociálních změn v SSSR. Centrem přestavby byla samozřejmě Moskva. Některé republiky se do tohoto procesu velmi aktivně zapojovaly, což platilo především pro Pobaltí, v jiných, jako například v Ukrajině, začínala přestavba velmi pomalu. Nějakou dobu zde neprobíhaly žádné změny, jelikož svobodné myšlení tu bylo potlačeno mnohem důsledněji než v Moskvě; také ideologický orgán Ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny (dále ÚV KSU) spolu s příslušnými složkami KGB zde nadále hrály výrazně aktivnější roli. Ve stejné době, kdy na svazové úrovni v nejvyšším stranickém vedení docházelo k zásadním personálním změnám, zůstával prvním tajemníkem ÚV KSU až do jara 1989 Volodymyr Ščerbyckyj, neboť Gorbačov se bál rychle měnit situaci v Ukrajině, která byla po Rusku nejvýznamnější částí Sovětského svazu. To byl též důvod, proč se v prvních letech Gorbačovovy vlády politika *glasnosti* v republikových médiích projevila jen nepatrně. Ukrajina nadále zůstávala „rezervací stagnace“.³

Situace se začala pomalu měnit v letech 1987–1988. Pod tlakem Západu učinil Sovětský svaz „gesto dobré vůle“ – na svobodu se dostala řada politických vězňů,

¹ Українська Гельсінська Спілка.

² Zubov, A. (ed.), *Dějiny Ruska 20. století – 2. díl*, Praha 2015, 495.

³ Лазарович, М., *Історія України*, 3 видання, Тернопіль 2013, 538.

například Levko Lukjanenko, Vjačeslav Čornovil a další. Tito bývalí vězňové vytvořili iniciativní jádro, kolem něhož se začala shromažďovat kulturní a politická opozice v Ukrajině. Jejich prvním úkolem po osvobození bylo dát dohromady skupinu stejně smýšlejících občanů. Již v této první etapě politické činnosti se potýkali s řadou problémů. Podle vyjádření Jevhena Sverstuka „byl Kyjev na konci roku 1983 hluchoněmý a sražený na kolena“.⁴ Málo se toho změnilo i na konci osmdesátých let. Společnost na opoziční aktivity disidentů reagovala poměrně pasivně a ostražitě. V jednom z programových dokumentů UHS *Co dál?* charakterizoval Levko Lukjanenko ukrajinskou společnost na konci osmdesátých let následovně: „A občan? Starý pořádek se jim omrzel, chtějí změny. Ale bojí se. Nevěří ve vítězství přestavby. Jsou zvyklí jít za vítězem a vítěz zatím není vidět. Životem je vede ne touha po spravedlnosti, ale snaha vyhnout se vězení. Despotismus vyleptal z jejich duší šlechetnou připravenost trpět pro svobodu a vštípil jim otrockou pokoru ...“⁵

Kromě tradičních kampaní proti „banderovcům“ a „petljurovcům“, jež u lidí vyvolávaly strach jakkoli projevit národní citění či touhu po nezávislosti, pracovaly státní orgány trvale na formování negativního obrazu disidentů. Řada opozičních vůdců nebyla odsouzena na základě politických obvinění, ale těch, jež logicky vyvolávala pobouření ve společnosti – Vjačeslav Čornovil a Mychajlo Horbal za pokus o znásilnění, Jurij Lytvyn a Petro Rozumnyj za přechovávání zbraní a prodej drog⁶ atd. Ačkoli si většina občanů byla vědoma nesmyslnosti těchto obvinění, přece jen to utvářelo kolem disentu „kriminální“ atmosféru, což bránilo politickým aktivistům získat nové „rekruty“ v beztak vystrašené společnosti. Kromě toho se vyskytovaly i předsudky ve vztahu k ukrajinskému jazyku a kultuře. Vasyl Ovsijenko v jednom z dopisů Levkovi Lukjanenkovi napsal: „... náš občan je bohužel, stejně jako v roce 1929 teta Moťa z Kursku (M. Kuliš), přesvědčen, že lépe je být znásilněným než ukrajinizovaným!“⁷ Za takových nepříznivých podmínek začínali bývalí političtí vězňové boj proti sovětskému systému za ukrajinskou nezávislost.

Na druhou stranu již tehdy pomalu začínala vznikat malá ohniska opozičních aktivit. Již v roce 1987 byl v Kyjevě založen *Ukrajinský kulturologický klub* (*Український культурологічний клуб*), který se nehledě na deklaraci svého kulturního směřování

⁴ Ткачук, О. – Сверстюк, Є., Розмова про Український Культурологічний Клуб, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 153.

⁵ Лук'яненко, Л., *Сповідь у камері смертників*, Київ 1991, 64.

⁶ Касьянов, Г., *Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 років*, Київ 1995, 168–169.

⁷ Jedná se o postavu tety Moti z divadelní hry Mykoly Kuliše *Myňa Mazajlo* vydané v roce 1929. Teta Moťa je původem Ukrajinka, ale považuje se za Rusku a ukrajinštinu označuje za „rakušácký výmysl“ atd. Postava se obecně stala populární díky ztvárnění protiukrajinských postojů.

zaměřoval fakticky jako první organizace v období přestavby na státní nezávislost Ukrajiny. Ve Lvově obnovil Vjačeslav Čornovil vydávání novin *Ukrajinský Zpravodaj* (*Український Вісник*), který začal poprvé od sedmdesátých let vycházet legálně. Čornovil přišel i s myšlenkou obnovit aktivitu Ukrajinské helsinské skupiny, sdružení na obranu lidských práv, jež fungovala v Ukrajině v druhé polovině sedmdesátých let. Tentokrát se ale její aktivity neměly omezovat na ochranu lidských práv – jednalo se *de facto* o založení politické strany. Slovo „helsinská“ mělo sloužit pouze jako ochranný prostředek proti útokům vlády. „Velmi dobře jsme chápali, že pro úspěšný boj za obnovení státní nezávislosti Ukrajiny budeme potřebovat strukturovanou rozšířenou síť politické organizace stejně smýšlejících lidí – stranu.“⁸

Ihned po rozhodnutí o vytvoření nové organizace začali Mychajlo a Bohdan Horyňové spolu s Vjačeslavem Čornovilem pracovat nad ustavujícími dokumenty Ukrajinského helsinského spolku. Do čela organizace byl navržen Levko Lukjanenko, který již měl bohaté zkušenosti s aktivitami na obranu lidských práv i s opoziční činností vůči sovětskému systému (v roce 1958 založil ve Lvově sdružení právníků, usilujících o státní nezávislost, v roce 1976 byl jedním z členů-zakladatelů Ukrajinské helsinské skupiny na ochranu lidských práv) a jemuž měl brzy vypršet další trest, tentokrát vykonávaný v Tomské oblasti v Rusku.

Cíle své činnosti spolek spatřoval především v boji za demokratizaci společnosti, šíření informací o svých aktivitách, zapojení maximálního počtu občanů do organizace, ve vytvoření široké členské základny v různých oblastech a městech republiky. UHS se od samotného počátku projektoval jako organizace federativního charakteru – s uchováním maximální autonomie místních spolků. Již v létě 1988 UHS vytvořil pevnou strukturu – vznikl Výkonný výbor jako trvalý řídicí orgán a Všeukrajinská koordinační rada. Členy Výkonného výboru se stali Mykola Horbal, Mychajlo Horyň, Levko Lukjanenko, Jevhen Proňuk, Stepan Chmara, Vjačeslav Čornovil – všichni bývalí političtí vězni.

Za den vzniku Ukrajinského helsinského spolku se považuje 7. červenec 1988, kdy se ve Lvově uskutečnil jeden z prvních masových mítinků (podle různých odhadů se na náměstí před univerzitou shromáždilo od 40 do 50 tisíc lidí). V. Čornovil na shromáždění přečetl *Deklaraci principů UHS* a vyhlásil založení nové organizace.

I když vedení UHS bylo připravené k radikálním krokům, dávalo si dobrý pozor na to, aby se organizace nestala marginální, protože „za krajovými hnutími lidé

⁸ Хмара, С., Як все починалося, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 83.

nejdou, naopak se jim smějí“.⁹ *Deklarace principů UHS* byla proto vypracována tak, aby oslovila co nejširší okruh lidí – myšlenka státní nezávislosti například v deklaraci nebyla přímo zmíněna, i když značná část spolku v čele se samotným L. Lukjanenkem viděla v nezávislosti Ukrajiny hlavní cíl UHS. Stanovy spolku naproti tomu poukazovaly na celou řadu problémů, vnímaných tehdejší společností jako závažných: uznání ukrajinské státnosti jako součásti federace nebo konfederace s Ruskem, ústavní článek o státním občanství Ukrajiny, uznání ukrajinštiny jako státního jazyka, předání faktické vlády v republice do rukou sovětů národních poslanců, zvýšení životní úrovně, redukci byrokratického aparátu, zastavení budování nových atomových reaktorů¹⁰ atd.

UHS se prezentoval jako konzervativní a nacionalistická organizace. Hlava spolku Levko Lukjanenko vymezil následující ideologické zásady, zděděné po Ukrajinské helsinské skupině a přijaté prakticky všemi účastníky spolku:

- a) Odmítání principů liberální filosofie, včetně zdůrazňování zásady nadřazenosti práv jedince nad právy národa; přijetí východisek filosofie (neo)konzervatismu a jejich tří hlavních hodnot: rodina, národ, stát;
- b) Odmítnutí ateismu a víra v transcendentního Boha (ne nutně Krista);
- c) Hybatelem dějin není třídní boj uvnitř národa, ale boj mezi národy;
- d) Ve světě nevládne soucit, ale národní egoismus, proto nepřezívá ten, kdo má pravdu, ale ten, kdo je silný; aby Ukrajina přežila, musí být silná;¹¹

Prosazováním těchto principů a cílů zahájila UHS svou činnost. Hlavní aktivita směřovala k popularizaci samotné organizace. Nejvíce se na tom podílely samizdatové publikace, neboť o spolku poskytovaly nejlepší zdroj informací pro veřejnost. Kromě obnoveného *Ukrajinského Zpravodaje* vznikl brzy *List tiskové služby UHS* (*Листок прес-служби УТС*). „Tiskové služby“ se objevily v různých regionech SSSR, jedna začala fungovat přímo v Moskvě. Nejaktivnější místní organizace vydávaly vlastní tiskoviny – například ve Lvově se šířily *Lvovské zprávy* (*Львівські новини*). Vláda se samozřejmě snažila vydávání a šíření samizdatu všelijak komplikovat – proto se veškerá činnost, týkající se přípravy tiskovin, organizovala „v podzemí“. Standardní metodou vyhotovení samizdatu byl tisk na obyčejném psacím stroji na

⁹ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 38.

¹⁰ Ткачук, О. (ed.), *Українська Гельсінська Спілка 1988–1990 рр. в світлинах і документах*, Київ 2009, 18–22.

¹¹ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 25.

tenkém cigaretovém papíru, který umožňoval tisk 7–8 exemplářů naráz. Pokud se to podařilo domluvit s někým v tiskárně, mohli členové spolku vyhotovit velké množství tiskovin v nočních hodinách.

Dopady přestavby se po nějaké době začaly projevat i v Ukrajině – bez ohledu na strach společnosti vznikala pomalu neformální uskupení a politické kluby – ve své většině velmi umírněného směřování a diskuzního, kulturního charakteru. Takové spolky se stávaly důležitým objektem zájmu UHS. Vůdci organizace neskrývali svůj záměr, že „UHS má být lídrem všech vlasteneckých organizací“.¹² Prakticky do všech významných spolků a jejich předsednictev byli proto delegováni členové UHS – počínaje čistě kulturní organizací *Společnost Lva* (*Товариство Лева*) a masovým celorepublikovým *Národním hnutím na podporu přestavby* (*Народний Рух на Підтримку Перебудови*) konče. Hlavním cílem UHS bylo rozšířit vliv a vnutit těmto spolkům a organizacím svou politiku. Jeden ze zakladatelů UHS, B. Horyň, hovořil otevřeně o tom, že „úkol UHS spočívá v tom vytlačit liberalismus některých neformálních organizací a donutit je k radikálnějšímu směřování“.¹³

Tento „tlak“ však nebyl v žádném případě nijak agresivní – UHS byl naopak mezi jinými neformálními uskupeními v tehdejší Ukrajině velmi populární. Výmluvnou je situace kolem *Národního hnutí Ukrajiny* (*Народний Рух України*), které se stalo nejmasovější liberálně-demokratickou organizací v sovětské Ukrajině a po rozpadu SSSR také největší demokratickou politickou stranou v nezávislé Ukrajině. M. Horyň na to později vzpomínal: „Ve dnech 8. až 10. září 1989 se konal ustavující sjezd *Národního hnutí Ukrajiny*. UHS zde byl velmi populární. Když za UHS nabídl moji kandidaturu na post hlavy sekretariátu, celý sjezd skandoval ‚UHS! UHS! UHS!‘. Tehdy jsme se těšili velké přízni. Poprvé ve svém politickém životě jsem byl zvolen jednohlasně – skoro jako za sovětské vlády. Neměl jsem konkurenty.“¹⁴ UHS postupně rostl – nadále vznikaly nové a nové regionální pobočky. M. Horyň k tomu poznamenal: „... proces nabíral na obrátkách. V roce 1989 nás bylo v UHS víc než tisíc, v roce 1990 již 2300.“¹⁵

V prvním roce své existence se Spolek nejvíce soustředil na problematiku lidských práv a na kulturní a historická témata. Činnost UHS měla do značné míry osvětový charakter. Podrobněji lze činnost Spolku charakterizovat takto:

¹² Лук'яненко, Л., Сповідь у камері смертників, Київ, 1991, 109.

¹³ Горинь, Б., Наш шлях, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 93.

¹⁴ Горинь, М., Вони хотіли нового життя, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 79.

¹⁵ Tamtéž.

1) Ochrana lidských práv. Navzdory očividné neefektivitě a nemožnosti objektivně bránit práva občanů v podmínkách sovětského systému zůstával UHS formálně organizací na obranu lidských práv. Členové Spolku se velmi aktivně zapojovali do různých soudních procesů. Významný úspěch zaznamenali zejména v „Případu Ivana Makara“.¹⁶ Lvovská oblastní organizace UHS vytvořila *Výbor na obranu I. Makara* (*Комітет захисту І. Макара*), na obranu obžalovaného přivedla právníky z USA a dokázala kolem procesu vyvolat společenský rozruch. Případ byl nakonec uzavřen osvobozením Makara pro nedostatek důkazů. Je však nutno přiznat, že takové úspěchy bývaly spíše výjimečné.

Protože aktivisté UHS dobře chápali nicotnost svých šancí vyhrát jakýkoliv soudní proces proti sovětským orgánům, používali žaloby jako způsob politického protestu. Zakladatelé UHS vedli na základě přesvědčení své aktivity výhradně zákonnými prostředky, čímž se právní tlak stával jedním z nejdůležitějších instrumentů boje s vládou. V období přestavby se již soudní žaloby mohly dostávat na veřejnost a tím také ovlivňovat veřejné mínění. Členové Spolku psali neustále stížnosti a žaloby na všechny možné instituce, a to z nejrůznějších podnětů: nezákonné zadržení osoby,¹⁷ hanobení UHS,¹⁸ podání oficiální odpovědi státními orgány v neukrajinském jazyce¹⁹ atd. Většinu těchto stížností odpovědné úřady ignorovaly – tyto případy však poukazyvaly na státní systém jako zaujatý a neobjektivní.

2. Ekologická problematika. Environmentální tematika byla jednou z prvních, kolem níž začaly vznikat diskuze a neformální spolky v celém socialistickém bloku. Výjimkou nebyla ani Ukrajinská SSR, a to ještě více po havárii černobylské atomové elektrárny v dubnu 1986. Problémy ekologické ochrany se zde staly naléhavou otázkou všedního dne. Nedostatek informací a snaha sovětského vedení potíže jednoduše zamlčet však nedaly společnosti možnost v plné míře vážnost následků černobylské katastrofy pocítit. Ekologie se proto nestala hlavním bodem programu UHS, i když své pevné místo v diskusích Spolku našla. *Deklarace principů UHS* se domáhala „zastavení budování nových atomových reaktorů, odstavení již fungujících atomových elektráren na území Ukrajiny, jejich vyměnění za alternativní

¹⁶ Ivan Makar byl souzen za organizaci demonstrací ve Lvově a mítinku, na němž bylo vyhlášeno založení UHS. V konečném stádiu vyšetřování byl souzen podle článku 187–3: Organizace nebo aktivní účast ve skupinových aktivitách, které porušují společenský pořádek.

¹⁷ Лук'яненко, Л., *До історії української Гельсінської Спілки*, Київ 2010, 56.

¹⁸ Tamtéž, 152.

¹⁹ Лук'яненко, Л., *До історії Української Гельсінської Спілки*, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 35.

zdroje energie či ukončení exportu elektrické energie z území Ukrajiny. Zahájila též otevřenou diskuzi ve společnosti týkající se projektů průmyslové výroby.²⁰

Spolu s Ukrajinským kulturologickým klubem pořádali členové UHS mítinky proti devastaci přírodního prostředí, v samizdatu se aktivně šířila informace²¹ o hrozivém stavu ekologie a o následcích černobylské katastrofy, organizovaly se kampaně proti budování atomových elektráren.

3. Kulturně-osvětová činnost. Otázky kultury a dějin se v prvním období aktivit UHS staly ústředním cílem činnosti členů Spolku. Popularizace historických témat, otevření zakázaných otázek ukrajinských dějin byly účinnou platformou pro probuzení národního cítění ve společnosti. Interpretace dějin v sovětském období zůstávala tradičním „bitevním polem“ mezi vládou a opozicí. Již na začátku chruščovovského „tání“ v padesátých letech se ukrajinští disidenti snažili s nevelkým úspěchem zkoumat zločiny stalinismu proti ukrajinskému národu. Jedno z prvních uskupení tvůrčí svobodně smýšlející mládeže, kyjevský *Klub tvůrčí mládeže* (*Клуб Творчої Молоді*),²² již v roce 1962 uspořádalo expedici (Les Taňuk, Vasyľ Symonenko, Alla Horska) do vesnice Bykivňa, kde byly pohřbeny tisíce obětí stalinských represí třicátých let. Krátké uvolnění v období Chruščovovy vlády ale nedalo možnost alespoň začít diskuzi o většině historických zločinů v novodobých dějinách Ukrajiny. Na začátku sedmdesátých let již byla většina disidentů ve vězení, někteří jako V. Symonenko nebo A. Horska se sedmdesátých let ani nedožili.

V roce 1987 začala se založením Ukrajinského kulturologického klubu nová etapa boje o dějiny a kulturu. „Včerejší“ vězňové se okamžitě po osvobození vrhli na osvětovou činnost. Jevhen Sverstuk a Oles Ševčenko připravovali přednášky o Vasylovi Stusovi a Tarasi Ševčenkovi, probíhající v továrnách či na tajných shromážděních. Na schůzích Klubu se čím dál častěji zmiňovalo téma hladomoru v letech 1932–1933.

UHS tak fakticky pokračoval v činnosti, kterou již vyvíjely různé neformální kulturní spolky, ale přidával jí výrazně politický nádech. V květnu 1989 se v Bykivni opět konal několikatisícový smuteční mítink na uctění památky obětí stalinistických

²⁰ Ткачук, О. (сост.), *Українська Гельсінська Спілка 1988–1990 рр. в світлинах і документах*, Київ 2009, 21.

²¹ Byly publikovány i samostatné „výzvy k národu“ ohledně konkrétních ekologických problémů, viz *Výzva výkonného výboru Ukrajinského helsinského spolku proti atomovým elektrárnám*, in: Лук'яненко, Л., *До історії Української Гельсінської Спілки*, Київ 2010, 144–146.

²² „Klub tvůrčí mládeže“ se na začátku šedesátých let stal „základnou“ budoucího hnutí tzv. *šedesátníků*. Mezi členy Klubu nebo aspoň účastníky jeho akcí patřili skoro všichni významní představitelé tehdejší nezávislé kultury v Ukrajině: Lina Kostenková, V. Symonenko, J. Sverstuk, Mykola Vinhranovskij, Ivan Dzjuba, L. Taňuk a další.

represí. Vystoupili na něm Dmytro Pojizd, Levko Lukjanenko a Hryhorij Omelčenko, kteří otevřeně a ostře obvinili komunistický režim z genocidy ukrajinského národa a vyzvali k vystoupení Ukrajiny ze svazku Sovětského svazu a k vytvoření samostatného státu.²³

Kromě podobných masových akcí se konaly protesty i v menším měřítku. Například v dubnu 1988 zorganizovali disidenti v Kyjevě bojkot tradičního leninského „subotniku“ a místo toho vyzvali místní obyvatelstvo, aby se spolu s nimi zúčastnilo uklízení hrobu Mychajla Hruševského.

Nejdůležitější akcí UHS v kontextu probouzení národního vědomí bylo asi převezení těl politických vězňů Vasyla Stuse, Olexy Tychého a Jurije Lytvyna, kteří zahynuli v Permském táboře, do Kyjeva v listopadu 1989 a jejich pohřeb na Bajkovově hřbitově.²⁴ O akci se několik měsíců diskutovalo na zasedáních Všeukrajinské koordinační rady UHS. Několik členů Spolku bylo posláno do Permu, aby se podíleli na organizaci exhumace těl. Dne 18. listopadu 1989 přistálo letadlo s ostatky ukrajinských disidentů a jejich doprovodem na letišti v Boryspolu nedaleko Kyjeva. Když byly rakve přivezeny na Sofijské náměstí, shromáždilo se zde několik stovek lidí. Navzdory zákazům a protestům přítomných policistů byly rakve vytaženy z automobilů a neseny na rukou Vladimírskou ulicí k pomníku Tarase Ševčenka na náměstí před kyjevskou univerzitou. Tisíce lidí se spontánně přidávaly ke smutečnímu průvodu. Hlava kyjevské pobočky UHS Oles Ševčenko událost popisoval takto: „Třicetitisícový smuteční průvod, v Kyjevě dosud neviděný, měl hrozivý charakter. Kágébáci na Vladimírské 33 se třáslí, když průvod kráčet pod jejich okny. Účastníci průvodu a řidiči tří pohřebních autobusů poslouchali mé rozkazy a nikoliv pokyny policie. Fotky smutečního procesí, které jsme poslali do USA Nadiji Svitlyčné, obletěly celý ukrajinský svět. Vláda USSR pochopila, že s touto silou již musí počítat.“²⁵ Levko Lukjanenko k tomu dodává: „Policie držela demonstraci na půlce ulice, aby druhou mohla projíždět auta odnaproti, ale z bočních ulic neustále proudili další a další lidé, až obsadili celou ulici a sunuli se kupředu jako obrovský potok. Policii již nikdo neposlouchal. Policisté se smísili s lidmi, kráčeli vedle sebe bok po boku a u mnohých se tehdy asi objevila myšlenka: ‚Co jsem já a moje policejní skupinka proti těmto desetitisícům lidí?‘“²⁶

²³ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 37.

²⁴ Hlavní hřbitov Kyjeva je pojmenován podle ruského vojevůdce z doby Napoleonových válek – Sergeje Bajkova.

²⁵ Шевченко, О., Українська Гельсінська Спілка – організатор української революції, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 105.

²⁶ Лук'яненко, Л., До історії української Гельсінської Спілки, Київ 2010, 212.

Tento smuteční obřad fakticky znamenal jeden ze zlomových bodů ve vztahu společnost versus stát. Poprvé byli lidé svědky masového ignorování pokynů policie. Účastníci demonstrace si byli dobře vědomi své síly a možností. Od této chvíle již přestaly být masové demonstrace v Ukrajině něčím výjimečným nebo ojedinělým.

Další dvě důležité akce kulturně-ideologického charakteru uspořádal UHS společně s *Národním hnutím Ukrajiny (Народний Рух України)* v období své faktické transformace v politickou stranu v roce 1990. V obou případech však sehrál klíčovou roli „Ruch“. Jednalo se o živý řetěz jako symbol sjednocení Ukrajinců, který se táhl ze Lvova do Kyjeva 22. ledna 1990, a Svátek kozácké slávy – slavnosti k pětistému výročí ukrajinského kozáctva, jež se konaly v Záporoží v srpnu 1990.

4. Náboženství a církev. Náboženství tradičně hrálo ve značně konzervativní ukrajinské společnosti významnou roli, a to ještě více v podmínkách útlaku ze strany sovětské vlády. UHS věnoval otázce náboženství značnou pozornost, což je celkem pochopitelné vzhledem k jeho důrazu na neokonzervativní ideologii; na druhou stranu zůstával nábožensky tolerantní. V *Deklaraci principů UHS* se lze dočíst: „UHS zastává neomezené právo věřících na utvoření náboženských skupin, podporuje legalizaci Ukrajinské řecko-katolické církve, obnovení potlačené Ukrajinské autokefální pravoslavné církve, zastavení perzekucí evangelických křesťanů – baptistů, paděsátníků, následovníku vědomí Křišny²⁷ a jiných náboženství.“²⁸

Jedna z klíčových „náboženských“ akcí UHS proběhla v Moskvě v létě 1989. Jako její organizátor byl do Moskvy vyslán jeden z tajemníků Spolku Stepan Chmara. Vedení Spolku se rozhodlo pro zorganizování hladovky věřících Ukrajinské řecko-katolické církve na Arbatu v Moskvě. Tato demonstrace nejen že byla úspěšná a dosáhla svého cíle legalizovat Řecko-katolickou církev, ale též velmi rezonovala ve společnosti. „Akce na Arbatu se stala centrem popularizace ukrajinské otázky, a to proto, že místem prošlo tisíce lidí: Moskvanů, kteří se k nám ve své většině chovali přátelsky, turistů z různých koutů SSSR a řady světových zemí. Navštěvovali nás diplomaté, novináři a poslanci různých národností SSSR. O akci psaly moskevské a světové noviny a vysílaly se televizní reportáže. Neuzavírali jsme se jen do světa náboženské tematiky. Museli jsme odpovídat na řadu otázek z dějin a kultury Ukrajiny. Neměnným atributem těchto akcí byly národní symboly. Modro-žlutá vlajka byla *de facto* legalizována v Moskvě mnohem dříve než v Kyjevě.“²⁹

²⁷ Mezinárodní společnost pro vědomí Křišny (*International Society for Krishna Consciousness*).

²⁸ Ткачук, О. (ed.), *Українська Гельсінська Спілка 1988–1990 рр. в світлинах і документах*. Київ 2009, 21.

²⁹ Хмара, С., *Як все починалося*, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 85.

Vzhledem k tomu, že se prakticky celé předsednictvo UHS skládalo z bývalých politických vězňů, byla organizace od svého založení pod důkladným dohledem příslušných orgánů KGB a během necelých dvou let své činnosti perzekuována. Již 23. července 1988 byl tajemník Komunistické strany Ukrajiny v jedné z prvních zpráv informován, že „vůdci nacionalistických elementů“ Čornovil, Horyň a jiní „připravili deklaraci o založení tak zvaného *Ukrajinského helsinského svazu* (UHS)³⁰ podle vzoru ‚helsinských skupin, který bude podle záměru autorů [...] podporovat organizované sjednocení nacionalisticky naladěných složek a stane se základem pro novou politickou stranu“.³¹

Sovětská vláda zapojila veškeré známé metody boje s opozičními občany – individuální nátlak a šikanu či potlačování demonstrací a kampaně v tisku. Tradičním instrumentem byly „hněvivé dopisy pracujících“. V červenci 1988 publikovala *Svobodná Ukrajina* (*Вільна Україна*) prohlášení státního zastupitelství ve Lvově: „Orgánům státního zastupitelství přicházejí četné dopisy a výzvy občanů, zaměstnanců, občanských sdružení Lvova a oblasti, v nichž si s rozhořčením stěžují, že poslední dobou zneužívají některé extremisticky naladěné osoby, mezi nimi Čornovil, bratři Horyňové, Makar, Putko a jiní, shromáždění v parku Ivana Franka k útokům na politiku ‚glasnosti‘. V podmínkách přestavby a demokratizace se pod rouškou kritiky dopouštějí hanlivých a urážlivých výroků vůči některým stranickým sovětským vůdcům a obecně vůči sovětskému zřízení [...] pracující požadují s pomocí právních kroků zastavit tuto činnost extremistů.“³²

Dne 27. července 1988 vydalo Prezidium Nejvyššího sovětu SSSR dekret k omezení „svévole“ občanů. Občanské mítinky se začaly po celé republice potlačovat – 28. července, 4. srpna a 1. září ve Lvově, později na Krymu a v Oděse. V Ivano-Frankovsku byla rozprášena ekumenická bohoslužba.

Souběžně pokračovala kampaň v novinách, a to s použitím všech známých degradujících nálepek, jimiž sovětská vláda běžně označovala vlastenecké organizace ve svých dějinách. Jedním z nejlepších příkladů je článek M. Derimova v novinách *Pravda Ukrajiny* (*Правда України*) z 24. března 1988, který „obecně vysvětloval“, co vlastně UHS je. Lze se v něm seznámit s několika velmi jasnými definicemi:

„Vystupování těchto lidí na RS [Radio Svoboda, pozn. R. M.] a v zahraničních nacionalistických médiích není vůbec v souladu se závěrečným aktem Helsinské

³⁰ V dokumentu je chybně uveden název *Ukrajinský helsinský svaz* (místo *Ukrajinský helsinský spolek*) stejně jako jméno Čornovol místo Čornovil (viz dále v textu).

³¹ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 15.

³² В прокуратурі міста Львова, in: *Вільна Україна*. Львів 24.07.1988, № 142, 2.

konference, ale s provokativním heslem na Západě se skrývajících benderovců³³ ‚Kyjev proti Moskvě‘;

„Lež spočívá již v samotném názvu této organizace: vůbec není helsinská, ale ve skutečnosti jen banderovská“;

„Fakticky se jedná o skupinu lidí, pracujících na objednávku zahraničních zaměstnavatelů – hlásné trouby CIA, ‚Svobody‘ a informační služby OUN“;

„Meško³⁴ se snažila dovést poslední dokumenty a instrukce banderovské OUN, která stále sní o krveprolití na ukrajinských zemích.“³⁵

Obecně kampaně doprovázelo neustálé šikanování, zatýkání, pokuty a výhrůžky fyzického násilí vůči jednotlivým členům Spolku. Navzdory tomu však mohl UHS pokračovat ve své činnosti – represivní aparát sovětské vlády již neměl na konci osmdesátých let stejnou sílu jako dřív. Přestavba natolik uvolnila poměry ve společnosti, že například dovolila předsedovi UHS Levkovi Lukjanenkovi vycestovat ze Sovětského svazu a v létě 1989 podniknout cestu do západní Evropy.

Spolupráce ukrajinských hnutí na obranu lidských práv se Západem v různých formách pokračovala od založení Ukrajinské helsinské skupiny v listopadu 1976. Aktivně se rozvíjely vztahy s ukrajinskou diasporou (značná část se opravdu profilovala nacionalisticky), trvalá spolupráce fungovala s *Amnesty International*. V roce 1989 již ale měla Lukjanenkova cesta do velké míry politický charakter. Hlava UHS se setkala s místními politiky (ministrem zahraničních věcí Belgie Markem Eskensem, hlavou senátu Francie Allainem Poherem a britskými poslanci), představiteli různých mezinárodních organizací, vystupovala na konferencích a dávala rozhovory týkající se situace v sovětské Ukrajině. Všude byla vřele vítána a slyšela slova chvály a podpory. Z této cesty si ale Lukjanenko přivezl dva hlavní dojmy: „Jejich [politiků čtyř států – Belgie, Francie, Velké Británie a Německo, pozn. R. M.] pozornost se soustřeďuje na zájmy vlastních zemí a osud Ukrajiny je zajímavá málo. Demokratizaci Sovětského svazu vnímají z pozic národního egoismu.“³⁶ V důsledku tohoto dojmu nabyl vůdce UHS přesvědčení, že nastal čas vzít situaci do vlastních rukou a postoupit na kvalitativně novou úroveň činnosti. Předseda Spolku podle vlastních

³³ Všichni přívrženci nacionalistických hnutí po druhé světové válce se v sovětské Ukrajině označovali za stoupence Stepana Bandery, tudíž „benderovce“. V jejich označení se ale často dělala chyba nebo se jejich jméno záměrně komolilo – „benderovci“. I v uvedeném článku autor jednou ponechává termín „benderovci“, jak je uvedeno v původním materiálu.

³⁴ Oksana Meško (1905–1991) – jedna ze členů zakladatelů Ukrajinské helsinské skupiny na konci sedmdesátých let, byla jednou z neaktivnějších členů UHS.

³⁵ Дерімов, М., УГС и УХС это одно и то же. *Правда України*, Київ 24.03.1989, № 69, 3.

³⁶ Лук'яненко, Л., *До історії української Гельсінської Спілки*, Київ 2010, 253.

slov „přijel s pevným přesvědčením o nutnosti transformace UHS ve stranu; zůstávala jen otázka, jak rychle to okolnosti dovolí realizovat“.³⁷

V listopadu 1989 se na zasedání Všeukrajinského koordinačního výboru rozhodlo odložit ustavující sjezd UHS a začít s přípravami na místní volby a volby do Nejvyššího sovětu Ukrajinské SSR, jež se měly konat v březnu 1990. Na tomtéž sjezdu byla přijata výzva UHS *Národu Ukrajiny!*, v níž byly formulovány hlavní politické cíle kandidátů do městských sovětů: vytvoření svobodné demokratické Ukrajiny, politický pluralismus a režim více stran, zrušení šestého článku Ústavy USSR o vedoucím postavení komunistické strany, právní vyrovnání všech forem vlastnictví (individuální, státní, akciové), přijetí nové demokratické ústavy, duchovní obrození ukrajinského národa a národnostních menšin a zvýšení životní úrovně obyvatel.

Břežnové místní volby v roce 1989 se staly dalším krokem na cestě k demokratizaci sovětské společnosti. Zákon o volbách do Nejvyššího sovětu USSR z 27. října 1989 byl ještě demokratičtější než předešlý všesvazový zákon. Především již nebylo možné volit poslance přímo ze společenských organizací,³⁸ fixoval se princip „nutné alternativy“, tzn., že v každém okrsku museli být aspoň dva protikandidáti, byl odstraněn systém „filtrujících“ shromáždění občanů pro schválení kandidáta³⁹ atd.

V takových podmínkách dokázalo 12 členů UHS vyhrát volby ve svých okrscích a stát se poslanci v prvním alespoň částečně demokratickém parlamentu Ukrajiny. Novými poslanci se stali Bohdan Horyň, Mychajlo Horyň, Levko Horochivskij, Ihor Derkač, Jaroslav Kendzior, Volodymyr Kolomijec, Marija Kuzemko, Levko Lukjanenko, Ivan Makar, Bohdan Rebryk, Stepan Chmara, Oles Ševčenko. Typickým zůstává i teritoriální rozložení těchto vítězství – 10 z 12 poslanců UHS bylo zvoleno na Západní Ukrajině – 6 ve Lvovské oblasti, 3 v Ternopilské, po jednom v Ivano-Frankovské a Černihivské oblasti a jeden v Kyjevě. Do místních sovětů se dostalo kolem dvou set členů UHS.

Celkově získaly demokratické síly ve volbách 125 křesel v novém parlamentu. V realitě sovětského systému, v němž nikdy nefungovala oficiální politická opozice,

³⁷ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 43.

³⁸ Podle dřívějšího zákona z roku 1988 existovala instituce „lidových“ poslanců ze „společenských organizací“. Počet takových poslanců byl stanoven na třetinu z celkového počtu. V praxi to znamenalo, že třetina poslanců se nevolila, ale přímo jmenovala na konferencích všesvazových organizací. O možnosti manipulace takových „voleb“ na sjezdech nelze pochybovat.

³⁹ Nový zákon stanovil, že své kandidáty mohou navrhnout pracující kolektivy, společenské organizace, kolektivny vysokých škol atd., což znamenalo, že kterákoli společenská organizace může jmenovat vlastní kandidáty bez jakéhokoliv dalšího schválení.

se jednalo o opravdový průlom – a taky začátek nezvratného procesu demontáže monopolu komunistické strany na politiku v zemi.

Úspěch ve volbách přesvědčil předsednictvo UHS o správnosti rozhodnutí transformovat Spolek na politickou stranu a tuto přeměnu usplňovat. Méně než za dva měsíce se konal ustavující sjezd Ukrajinské republikánské strany. V té době již měla strana více než 2500 členů; na sjezd přijelo 495 delegátů ze všech poboček UHS z Ukrajiny, Moskvy a Litvy. Většina z 251 členů se vyslovila pro přejmenování organizace na Ukrajinskou republikánskou stranu. Ukrajinský helsinský spolek se tím definitivně a oficiálně transformoval na politickou stranu a jako organizace na obranu lidských práv přestal existovat.

Hodnotit činnost Ukrajinského helsinského spolku v období přestavby není jednoduchým úkolem. UHS byl fakticky prvním pokusem o organizovanou politickou opozici v sovětské Ukrajině, které se podařilo uspořádat protestní demonstrace a dosáhnout alespoň částečného společenského vlivu. Na druhou stranu je otázkou, jak velký tento vliv byl. Ještě rok před vyhlášením nezávislosti disponoval UHS jen něco kolem 2,5 tisíce členů. Na padesátimilionovou zemi to určitě není moc. Avšak uvážíme-li, že se jednalo o opoziční stranu ve stále přežívajícím Sovětském svazu, nebylo by správné tento počet podceňovat. Skutečnost, že 12 členů UHS zvítězilo ve volbách, svědčí o tom, že podporu ve společnosti, aspoň na Západní Ukrajině měl UHS značnou. UHS dokázal získat reálnou politickou moc – jeho členové hráli významnou roli v antikomunistické skupině *Za nezávislost* (*За Незалежність*), jež fungovala v Nejvyšším sovětu USSR, a sehráli jednu z klíčových rolí při přijetí *Aktu o státní suverenitě Ukrajiny* z 16. července 1990. Spolek, coby platforma pro budoucí politickou stranu, určitě zvládl svoji úlohu úspěšně. Bohužel ani tomuto disidentskému hnutí se nevyhnula tradiční ukrajinská „nemoc“ – nadměrné ambice vůdčích osobností a neschopnost dohodnout se a najít kompromis. Jisté napětí, které bylo ve značné míře cítit ve vztazích L. Lukjanenka a V. Čornovila v celém období fungování UHS, vedlo k roztržitému potenciální síly budoucí strany. V. Čornovil se později stal hlavou *Národního hnutí Ukrajiny*. V prvních volbách prezidenta Ukrajiny na konci roku 1991 kandidovali za demokratické síly Čornovil i Lukjanenko a s nimi ještě hlava skupiny *Za nezávislost* Ihor Juchnovskij. Neschopnost shodnout se na jednotném kandidátovi demokratických stran reálně znemožnila porazit velmi populárního komunistického funkcionáře Leonida Kravčuka, který měl po vyhlášení nezávislosti země aureolu „muže, jenž dokázal oddělit Ukrajinu bez války a krve“. Taková nejednotnost demokratických lídrů postupně zapříčinila úpadek autority Ukrajinské republikánské strany a časem i Národního ruchu Ukrajiny. Většina členů UHS, kromě několika vůdčích postav, za několik let fakticky ukončila politickou kariéru. Odhlédneme-li od toho, že politickou činnost většiny členů

UHS v období nezávislosti můžeme hodnotit jako naprosto neúspěšnou, nic to nemění na významné roli, již sehrála UHS v posledních letech existence SSSR, a jeho klíčové úloze při získání ukrajinské nezávislosti.

ABSTRAKT

Činnost Ukrajinského helsinského spolku na konci osmdesátých let 20. století v Ukrajině

Radomyr Mokryk

Studie se věnuje činnosti Ukrajinského helsinského spolku v podmínkách politiky přestavby v sovětské Ukrajině od jeho vzniku v létě 1988 až do jeho transformace na politickou stranu v dubnu 1990. Nová politika sovětského vedení na konci osmdesátých let umožnila vznik a fungování opozičních skupin v celém SSSR. Tato uskupení se ale setkávala s pasivní reakcí společnosti i s represivními opatřeními ze strany vlády. Nejdynamičtější skupinou v Ukrajině se stal Ukrajinský helsinský spolek založený bývalými politickými vězni. Pod hlavičkou hnutí na obranu lidských práv se zabýval politickými, kulturními a ekologickými problémy, a také fakticky zahájil boj za nezávislost Ukrajiny. Svého cíle dosáhl po své transformaci v politickou stranu; vůdci UHS sehráli významnou roli při vyhlášení suverenity a později i nezávislosti Ukrajiny v ukrajinském parlamentu.

Klíčová slova: Ukrajinský helsinský spolek, perestrojka, disent, lidská práva, opoziční hnutí, státní nezávislost.

ABSTRACT

**The Activities of the Ukrainian Helsinki Union
in the Late 1980s in Ukraine**

Radomyr Mokryk

The study is devoted to the activities of the Ukrainian Helsinki Union (*Ukrajinska helsinska spilka*) in terms of politics of reconstruction in Soviet Ukraine since its foundation in the summer of 1988 until the transformation of the association into a political party in April 1990. The new policy of the Soviet leadership at the end of 1980s enabled the creation and functioning of many opposition groups throughout the USSR. These groups, however, fought with passive society and repressive measures taken by the government. In Ukraine the most dynamic group was the Ukrainian Helsinki Union founded by former political prisoners. Under guise of the movement in defence of human rights UHS focused on political, cultural and environmental problems and actually began the struggle for independence of Ukraine. It reached its goals after its transformation into a political party when leaders of the UHS played an important role in the promulgation of sovereignty and shortly in the proclamation of the independence of Ukraine in the Ukrainian parliament in 1991.

Key Words: Ukrainian Helsinki Union, Perestroika, Dissidents, Human Rights, Oppositional Movement, State Independence.

Mgr. Radomyr Mokryk (rmokryk@gmail.com) je doktorandem Ústavu východoevropských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se politickými a kulturními dějinami východní Evropy, zejména Ukrajiny.

КОЗАКОФІЛЬСТВО ЯК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА НОНКОНФОРМІСТСЬКА СУБКУЛЬТУРА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Історики культури й літературознавці віддавна звернули увагу на поширеність української тематики (зокрема козацької) в польській літературі ХІХ століття. Етнографи та історики також помічали випадки україно- й козаколюбства в побуті правобережної шляхти, що виявлялися, наприклад, в елементах одягу або триманні при дворах кобзарів і лірників тощо. У працях, присвячених Листопадовому повстанню 1830–1831 рр., можна знайти інформацію й про окремі підрозділи «козаків», організованих місцевою шляхтою для виступу проти російського царату.

У цій статті автор спробує виявити, чи є підстави говорити про окрему соціокультурну течію (субкультуру) козакофілів у першій половині ХІХ століття. У подальшому тексті буде з'ясовано таке: зародження козакофільського стилю, його складові частини і безпосередні попередники; зв'язок між козакофільством як субкультурою та революційно-повстанським рухом «української» (за географічним підходом) шляхти; зв'язок козакофільства з т.зв. *Українською школою у польському Романтизмі* тощо. Загалом же, автор спробує виявити характерні риси козакофільського стилю, наблизитися до розуміння суті козакофільства в часі та місці, де воно існувало, а також встановити, чи була спадкоємність між козакофільством та іншими подібними течіями.

Очевидно, як і в кожній течії, у козакофільства були свої засновники й попередники, культові постаті (герої), яких наслідували пізніші козакофіли. Таких передвісників потрібно шукати серед окремих нонконформістів зі шляхти – середовища, що могло собі дозволити такі вияви (подекуди антисоціальні). Цей стан був найближчим до козацтва під час його існування і мав із ним тривалі й непрості стосунки. До того ж, козакофільство могло виявитися після

згасання козацтва, коли те перейшло в соціумі в категорію міфу. Занепад шляхетської Речі Посполитої також сприяв такому альтернативному вияву: як свого часу зникла ідеалізована згодом козацька вольниця, так пропала й ідеалізована «шляхетська демократія». Саме тому автори ХІХ ст. попередниками шляхтичів-козакофілів називали пишних Чарторийських, Потоцьких, Браницьких, Яблоновських, Жевуських, Сангушків.¹

Отже, козакофільство (головно – двірське) як стиль серед місцевої шляхти на українських землях Правобережжя формувалося й раніше. Важливу роль у вишталтуванні цього стилю грали окремі ексцентричні, культові особистості шхилку Речі Посполитої. Серед них і фольклорний «пан Каньовський», ексцентрик і авантюрист свого часу – Миколай Базилій Потоцький (1712–1782). Він замолоду провадив бурхливе життя. За деякими відомостями, навіть носив козацького чуба-оселедця.² Можливо, М. Потоцького варто вважати одним із предтеч шляхетського козакофільства. Однак він же й був дуже контраверсійною постаттю, що не користувалася доброю opiniєю серед пізніших шляхтичів-козакофілів і польських письменників-українолюбів. У численних творах, де зображений М. Потоцький, він загалом не здобувся на позитивну оцінку.³

Особливо близьким до «козацького» трибу життя (ведення «воєн» зі своїми сусідами на чолі надвірних козаків, носіння «козацького» одягу і чуба-оселедця, споживання горілки тощо) був князь Август Доброгост Яблоновський (1769–1791), якого довколишні селяни та надвірні козаки називали князем Миколаєм, а загалом кликали князем-козаком (чи князем Козаком) або Чумаком. Після навчання в академії у Лейпцигу молодий магнат перебрався до Стеблова Канівського повіту на Київщині (тепер селище міського типу Корсунь-Шевченківського району Черкаської області), де цілком засвоїв козацькі манери, одягався по-козацьки і навіть перейшов на уніатство. У такий спосіб він демонстрував зближення з простолюдом. Після такої релігійної конверсії Август прийняв ім'я Микола (як ім'я особливо шанованого в народі святого).

¹ Miłkowski, Z., *Sylwety Emigracyjne*, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego 1988, 25.

² Zielińska, T., Potocki Mikołaj Bazyl, in: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVIII, Kraków 1984, 113–115.

³ Про нього писали А. Гроза, Л. Семенський, Д. Магнушевський, М. Грабовський. Див.: Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 85–87, 118–119.

Також розмовляв народною мовою і жив простим життям. Він наче хотів воскресити давнє козацтво.⁴

Частину селян Яблоновський увільнив від праці на землі й організував у козацтво, спершу 150, а згодом до 500 вершників. За їх полковника він прийняв колишнього військового, козаків поділив на сотні й десятки. Кожен десяток різнився мастю коней, а той десяток, до якого належав сам князь, мав сиві коні і звався *десятком десятичника Тарана*. Прикметним є триб життя князя *Козака*, що цілком вписувався у рамці козакування. Він вишколював своїх козаків у дисципліні, провадив муштру. Козаки князя таборували під голим небом, несли варту, пікети. Від такої служби не ухилився й князь, коли надходила черга вартувати десятку Тарана. Окремої кухні не мав – їв і пив разом із своїми козаками, вина зрікся, натомість пив горілку. Зимою «князь Микола» мешкав у досить лихий хижі, лігом – в обозі, у шатрі. Сліди шанців, якими оточували козацький обоз, зберігалися ще наприкінці XIX століття. Біля свого дому Август-Микола наказав спорудити арсенал, де зберігалися зброя, порох, сідла, тканини тощо.⁵

Місцевий люд довго зберігав у пам'яті окремі епізоди козакування цього дивака. Князь Микола не мирився зі своїми сусідами, неодноразово «наїжджаючи» їх маєтності на Корсунщині та Смілянщині. При тому не лише сам бив, а й бував битий. Своім козакам наказував битися нагаями, але згодом, спійманий смілянськими й іншими надвірними козаками, витримав побиття батогами, не виказавши себе. У сусідів захоплював поля або стада, залишаючи знаки про свої зв'язки. В народі зберігалася пісня *Наш князь Микола ма 20 літ, а такий лицар, як його дід*. Поміж селян запам'ятався дбайливістю про їх добробут і щедрістю. У публічних документах молодий князь Яблоновський підписувався «Auhust Mykoła Książ». Козакування князя-козака мало й негативний бік: при звичаєння до горілки стало шкідливою пристрастю і причиною смерті на руках козаків у обозі.⁶ Це сталося невдовзі після того, як Августу-Миколі виповнилося 22 роки, під Склименцями (біля Стеблова), а похований він був у фундованому ним василіянському монастирі в Лисянці.⁷

Таку поведінку «князя Козака» автори спогадів і нечисленних розвідок про нього тлумачили по-різному. Одні, як прагнення пов'язати козацтво [неіснуюче!

⁴ Rulikowski, E., Stebłów, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XI, Warszawa 1890, 310.

⁵ Там само, 311.

⁶ Там само; Rolle, A. J., *Jeden ze szczepów zasłużonego rodu*, in: Rolle, A. J., *Opowiadania*, Serya IV, t. I, Warszawa 1884, 415.

⁷ Dobrzyniecka, J., Jabłonowski August Dobrogost, in: *Polski słownik biograficzny*, t. X/2, 1964, 219.

– прим. авт.] з Польщею; інші бачили в способі життя Яблоновського бажання наслідувати канівського старосту М. Потоцького; або звичайне дивацтво і ненормальність.⁸ Та це був також чи не перший прояв у шляхетському середовищі нового «козацького» альтернативного життєвого стилю.

Як бачимо, початки шляхетського (двірського) козакофільства сягають ще XVIII ст. Та новий яскравий вияв воно отримало аж у першій чверті XIX ст. завдяки природній зміні поколінь. Окремі польські автори намагалися з'ясувати походження двірської «козакоманії» таким чином: у першій чверті XIX ст. вимирало останнє покоління, котре ще сповідувало традиції старошляхетської Речі Посполитої. На цих же традиціях виховувалося останнє молоде покоління, що вийшло на кін у 1830-х роках і яке засвоїло тільки зовнішню форму старошляхетського життя своїх предків. Ці традиції визначало також ставлення шляхти до простолюду: з одного боку, панщина і життя його коштом, а з іншого – ненависть до бунтівних заворушень, часом інспірованих ззовні. Надвір-на міліція, що її утримувала шляхта для захисту своїх володінь та маєностей, із переходом під владу Російської імперії перетворилася в дворову службу, яка повсюдно набувала вигляду надвірного козацтва для послуг пана. Надвірні козаки, набрані з кріпаків, супроводжували шляхту на полювання і при візитах, байдикували й пиячили, галасували тощо, тобто козакували, та інакше, ніж їхні пани. Пам'ять молодшої генерації, що виросла до 1830 р., не зберегла вражень від битв, у котрих брали участь її предки. Тому вона ототожнювала увявлення про давнє бунтівне козацтво із новочасною слухняною службою двірських козаків.⁹ Речник такого підходу Ф. Равіта-Гавронський характерними рисами двірського козакофільського стилю визначив випадковість, поверховість і безцільність. Це був тимчасовий напрям, до якого, за тим же автором, ніхто не ставився поважно; це було повернення до забутої, колись неприйнятної форми, але не до сутності, повернення, котре до появи повістей М. Чайковського не мало представництва у літературі, за винятком *Українок з нутю* Тимка Падури (*Ukrainky z nutoju Tymka Padurry*, 1844).¹⁰

Так з часом надвірне козацтво перетворилося у лакейство, двірську прислугу. Його атрибутами були «козак» у ліберії, одягнутий «по-козацьки» кучер, «козачок»-прислуга. Та були й більш послідовні вияви шляхетського двірського козакофільства. Таким було козацтво двору колишнього *Золотобородого Еміра*, а на той час *отамана Ревухи*, графа [сам він в останні роки de facto зрікся цього

⁸ Там само.

⁹ Равіта, Ф., Михайль Чайковській и козакофільство. *Київская Старина* 4 (1886), 766.

¹⁰ Там само, 767–768.

титулу – прим. авт.] Вацлава Северина Жевуського (1784–1831), яке не обмежалося суто зовнішніми ознаками. Тут виникли й глибші зацікавлення, а козакофільство цього осередку певною мірою було далекою предтечею українофільства. Це вже було не старошляхетське козакофільство, позаяк останнє тут перетнулося з романтичною польською «українською» поезією. Звідси, вірогідно, й почався феномен козакофільства як субкультури наприкінці першої чверті XIX століття.

Переміну зятого прихильника арабського Сходу, польсько-українського «бедуїна» й «арабомана» Вацлава *Еміра* Жевуського в адепти козацтва спричинив значно молодший від нього випускник Кременецького лицю Томаш Падурра (1801–1871), що змінив своє ім'я на *Тимко Падура*. Ймовірно, таким поштовхом стала зустріч (у Кременці чи, можливо, у Житомирі, Василькові або Києві) В. Жевуського з Т. Падурою (уже знаного на той час як українсько-польського поета) під час відомого слов'янського зібрання 1825 р. – спільної наради польського *Патріотичного товариства* з декабристами.¹¹ Тоді Т. Падура вперше підняв питання про існування третього слов'янського народу – русинів-українців, і про відродження козацтва. Це викликало сенсацію серед присутніх, а В. Жевуський потиснув Т. Падурі руку й обіцяв свою приязнь та допомогу.¹² Схвально відгукнулися на цей заклик і керівники декабристів С. Муравйов-Апостол, який на знак згоди й братерства подарував Падурі залізний перстень, та М. Бестужев-Рюмін. На їхнє прохання, згідно примітки Т. Падури, він написав вірш-пісню *Рухавка* [повстання – прим. авт.].¹³

На запрошення В. Жевуського Тимко Падура фактично переселився у Саврань, де писав поезії-пісні («українські думки») народною мовою. Іншим близьким другом В. Жевуського у Саврані був місцевий парох, ксьондз Ян Комарницький – канонік Кам'янецької капітули і балтський декан, а заразом – одна з найдотепніших постатей свого часу (писав гумористичні вірші українською

¹¹ Домонтович, В., «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти», in: *Дівчина з ведмедиком*. Сост. В. Домонтович, Київ 2000, 392–394.

¹² Русовъ, А., Теорбанисты Грегоръ, Казтанъ и Францъ Видорты. *Кіевская Старина* (1892), т. XXXVI, 371; Гнатюк, В., Падура, Рилеев і декабристи, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 134–135.

¹³ Львівська національна наукова бібліотека (ЛННБ) ім. В. Стефаніка НАН України, Відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські колекції), оп. 1, спр. 1935. *Руська Тумка Радурга*, т. II, арк. 8 зв.; Гнатюк, В., Падура, Рилеев і декабристи, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 134–135.

мовою, зокрема про матеріальні злигодні графа).¹⁴ Спільно вони склали пісні та думи українською мовою про козаків-низовиків. В. Жевуський сам писав музику до текстів, а співав придворний торбаніст князя Евстахія Сангушка, виходець із Австрії (за іншими свідченнями – Литви) Грегор Відорт. Можливо, тут була складена пісня про У. Кармалюка, яку приписують Янові Комарницькому і яка стала народною, як і деякі пісні про Ревуху. Готові пісні апробували на двірських козаках, їх першими слухачами були слуги-конюхи Сокіл і Жеребко. У маєтку Ревухи Т. Падура відкрив школу для лірників, торбаністів та бандуристів. Цей гурт своїм завданням визначив створення на основі народної поезії місцевої літератури, змістом якої було б оспівування козацьких подвигів.¹⁵

Отже, після знайомства *Еміра* В. Жевуського з Т. Падурою, перший став козакофілом. А вже навколо *Ревухи* гуртувалися представники цього руху: двір В. Жевуського став осередком козакофільства, уже як нового альтернативного життєвого стилю. Під впливом Падури літературний польський романтизм, а саме *Українська школа*, до якої вписують і Тимка Падуру, зустрілася із шляхетською традицією надвірного козацтва, яка ще була жива у суспільній пам'яті. Цей альянс відбувся не без втрат для літератури, але породив соціокультурний феномен – козакофільство.

Варто згадати й інший складник, без якого мабуть не сформувався б козакофільський соціокультурний стиль, і який простежуємо в постаті ймовірного засновника романтичного козакофільства – Тимка Падури. Це було романтичне слов'янофільство, ототожене головню із постаттю Зоріяна Доленгі-Ходаковського (власне, Адама Чарноцького, 1784–1825) – зачинателя цілеспрямованих досліджень слов'янського фольклору й етнографії. Із Доленгію-Ходаковським Томаш Падура познайомився особисто ще під час свого навчання в Кремені й, безсумнівно, зазнав його впливу.¹⁶ Ходаковський у 1810-х роках започаткував практичний збір українського фольклору, мандруючи селами Галичини, Волині, Поділля, Київщини й Чернігівщини, аж до Сіверщини. Унаслідок цієї діяльності у 1814–1819 рр. він зібрав понад 2000 українських пісень у 120 селах.¹⁷ Це й було перше «ходіння в народ» інтелектуалів, пізніше повторене романтиками, хлопоманами, народниками. Подібним чином наприкінці 1820-х років

¹⁴ Siemieński, L., *Wacław Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostałych po nim*, Kraków 1870, 112–115.

¹⁵ Русовъ, А., Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Францъ Видорты. *Кіевская Старина* (1892), т. XXXVI, 372–374.

¹⁶ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 185.

¹⁷ Дей, О., *Сторінки з історії української фольклористики*, Київ 1975, 23, 28.

мандрував Україною, одягнений у лахміття з лірою в руках, сам Падура. А образ мандрівного співця в одній із найраніших поезій-українок Т. Падури (*Лірник*) датується ще 1824 роком.¹⁸

Цікаво, що З. Доленга-Ходаковський бачив у слов'янських народах тільки відбиток одного праслов'янського етносу. Чи не тут варто шукати безпосередні корені подвійної польсько-української лояльності козакофілів? Спільні в Падури й Ходаковського також ідеї соціальної рівності й антикатолицька налаштованість.¹⁹ Падура, як і багато романтиків *Української школи*, найбільше сюжетів, мотивів, стильових елементів та інших особливостей запозичив із багатого зібрання пісень З. Доленги-Ходаковського.

Козакофілство як суспільний рух, мабуть, не склалося б і без «української школи» у польській літературі. Фактично поезія Б. Залеського і деяких інших була козакофілством у літературі. *Українську школу* можна, поряд із традицією двірського козацтва, вважати основним джерелом козакофілської субкультури на Правобережжі. За тематикою *Українську школу* умовно можна поділити на козацьку та шляхетську, що виникли одночасно з публікацією у 1825 р. першої польської романтичної поеми Антонія Мальчевського *Марія (Maria. Powieść ukraińska)*. «Козацьку» течію в літературі заснував Юзеф Богдан Залеський (1802–1886), який, на думку Г. Грабовича, до української теми звернувся ще 1822 р., тому можемо його вважати реальним засновником школи.²⁰ Організаційно ж *Українській школі* передував утворений однокласниками Гуманської повітової василіянської школи – Богданом Залеським, Северином Гоциньським і Міхалом Грабовським – у 1819 р. гурток під назвою *Za-Go-Gra* (за початковими буквами їхніх прізвищ).²¹

Історичним збігом була майже одночасна поява молодих талантів, що творили на українську тематику польською мовою із численними українізмами, а деякі – майже цілком українською мовою. Однак не випадково, що всі представники української течії були «українцями», тобто уродженцями Правобережжя:

¹⁸ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 187.

¹⁹ Dębicki, L., *Oryentaliści i archeologowie polscy*, in: *Puławy (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. III, Lwów 1888, 27–28.

²⁰ Михальчук, К., *Поляки Юго-Западного края*, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*. В 7 т., т. VII, ч. 1, СПб 1872, 252; Грабович, Г., *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, Київ 1997, 150.

²¹ Гнатюк, В., *Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем*, in: *«Українська школа» в польському романтизмі*, Тернопіль 2002, 170.

Київщини (саме її називали у вузькому значенні «Україною»), Волині й Поділля. Природно, складання *Української школи*, а разом із нею й літературного козакофільства, можна пояснити існуванням освітнього середовища – шкіл, організованих енергійними заходами Т. Чацького або за його прикладом. Такі школи існували в Гумані (тепер – Умань), Вінниці, Меджибожі, а головним освітнім центром краю був Кременець із його Волинською вищою гімназією (від 1805 р.), що після 1819 р. була перетворена у Кременецький ліцей. До *Української школи* в ширшому розумінні належали випускники Кременецького ліцею А. Мальчевський, А. Гроза, М. Гославський, Т. А. Олізаровський, С. Остапівський, а також Ю. Словацький та інші. Василянська (чи базилянська) школа в Умані дала трьох великих авторів *Української школи*: Северина Гоцинського, Богдана Залеського і критика та романиста Міхала Грабовського (Едварда Таршу),²² а також – молодшого за них і недооціненого А. Грозу. Однак пішли вони кожен іншою дорогою. Найближче ж до козакофільства – тематично – був Б. Залеський.

Тут варто зробити застереження щодо козакофільства у літературі й побутовому житті. Залеський, що був «козаком» у творчості, не був єдиним і найпопліднішим виразником козакофільського стилю в побуті. Тут є і яскравіші взірці: Тимко Падура, більше козакофіл у повсякденні, аніж поет (щодо нього радше годилася б назва «пісняр»), і, можливо, Антоній Мальчевський (1793–1826). Щодо останнього таке твердження ілюструє, приміром, портрет А. Мальчевського, вміщений у зібранні його творів і біографії, виданих у 1843 р. польським галицьким літератором та істориком і українофілом А. Бельовським. На цьому портреті поет зображений із козацьким чубом і торбаном у руках. Такий козакофільський стиль міг існувати як демонстрація «мовою тіла» своїх естетичних уподобань, чи поетична декларація (а можливо, й повсякденний стиль) у середовищі польсько-української романтичної богеми. «Козацький» образ, зафіксований на портреті А. Мальчевського, як сказано в передмові А. Бельовського, є копією з оригіналу, виконаного «у молодому віці цього українського співця, і наданий нам його близьким родичем»²³. Що ж було «молодим віком» для поета, який не дожив до свого 33-річчя? Можна припустити, що тут йшлося про час його навчання у Кременецькому ліцеї (1805–1811) або одразу ж після того (до того ж, риси обличчя на портреті

²² Равита, Ф., Михайль Чайковскій и козакофільство. *Кієвская Старина* 4 (1886), 764–765, 768.

²³ Antoni Malczewski: *jego żywot i pisma ozdobione popiersiem*. Wyd. A. Bielowski, Lwów, Stanisławów i Tarnów 1843, 1, 3.

радше належать підліткові). Якщо це справді так, то хронологічно зародження романтичного козакофільства (літературного) можемо відсунути на більш ранній час – 1810-ті роки.

Існує погляд, що саме Мальчевський, який у 1818 р. познайомився з лордом Дж. Г. Байроном у Венеції, подарував останньому ідею його поеми *Мазена* (*Mazepa*, 1819).²⁴ Поему ж А. Мальчевського *Марія* вважають байронічним твором, а кільком чільним представникам польсько-українського літературного козакофільства властивий *байронізм*, який поширився у Європі на зламі 1810–1820-х років, вийшовши за межі літературної течії й ознаменувавши поширення романтичного стилю серед молоді. Це був не лише культ Байрона (що набував із часом форм масового наслідування – байрономанії), а й світогляд молоді, позначений крайнім індивідуалізмом, пересиченістю, песимізмом, неприйняттям суспільства, запереченням авторитетів, богоборством, суспільно-політичною опозиційністю, співчуттям до поневолених народів, зокрема греків.²⁵ Як байроністів характеризують А. Мальчевського, С. Гоцинського, Ю. Словацького, Т. Падурру²⁶ і, як побачимо далі, В. Жевуського. Цю течію, мабуть, варто вважати ще одним джерелом козакофільства.

До літераторів українського напрямку («школи» в ширшому значенні) належали люди приблизно одного віку: С. Гоцинський і Т. Падурра (нар. 1801, обидва у містечку Іллінцях на теперішній Вінниччині), Б. Залеський (1802), М. Грабовський (1804), М. Чайковський (1804), А. Гроза (1807) і наймолодший – Т. А. Олізаровський (1811). Вони були першими представниками широкого суспільно-культурного руху, який був виступом нового покоління романтиків, що склалося на ґрунті навчання в одних школах: нерідко це були однокласники, земляки, що перебували у близькому контакті з місцевими мешканцями, їхніми прагненнями, злигоднями, radoщами. Усі вони належали до дрібнопшляхетського стану, часто походили з незаможних, багатодітних сімей.²⁷

Перші романтики *Української школи* ще переважно не були козакофілами за способом життя. Натомість вони були – хоч і не всі – козакофілами за тематикою

²⁴ Див. напр. енциклопедичне видання: A-d J., in: Malczewski, Antoni, in: *Nordisk familjebok, Uggleupplagan*, 17. Lux-Mekanik, Stockholm 1912, 618–619.

²⁵ Подольский, Ю. – Благой, Д., Романтизм, in: *Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: В 2-х т., Москва – Ленинград 1925, т. 2, 732–733; Розанов, М., Байронизм, in: Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: В 2-х т., Москва – Ленинград 1925, т. 1, 83–90.*

²⁶ Равита, Ф. (Гавроньский, Ф.), Ома Падурра (Критический очерк). *Киевская старина* (1889), т. XXVI, 731–732.

²⁷ Равита, Ф., Михайль Чайковскій и козакофільство. *Киевская Старина* 4 (1886), 765.

творчості: у козацтві природно віднаходили характерну для Романтизму екзотику. До літературних козакофілів повною мірою можна зачислити згаданого раніше Юзефа Богдана Залеського. Його ж дехто вважає родоначальником політичного (але й мрійливо-поетичного) козакофільства.²⁸ Більшість авторів *Української школи*, як, наприклад, С. Гоцинський, все-таки писали про гайдамацтво і Коліївщину: тут була справжня романтика жахів – екзотика, доведена до краю. Допіру Тимко Падура був козакофілом (чи неокозаком) і в літературі, і в житті.

Певною ознакою переходу до послідовного козакофільства була мовна переорієнтація. Прикметно, що саме Т. Падура почав писати майже цілком українською мовою (а не польською з українізмами), а слідом за ним – Антін Шашкевич, Спиридіон Осташевський, Діонізій (Денис) Бонковський, а також Януарій Позняк, Генрик Яблонський.²⁹ Сюди ж варто зачислити й згаданого раніше ксьондза Яна Комарницького – члена гурту Падури і Ревухи (в Якси Биковського Комарницький куди більший козаколюб, ніж Жевуський – «туркоман»)³⁰ Українською мовою пробував віршувати й сам Богдан Залеський.³¹ Хоч тематика згаданих авторів не у всьому була «козацькою», але те, що вони писали (часто імпровізували) українською мовою могло було наслідком впливу козакофільства, до якого вони прямо чи опосередковано належали. Один із них – С. Осташевський (1797–1875), збирав український фольклор (головно казки, які передавав у віршованій формі) і виявляв народницькі симпатії, але сам залишався близьким до козакофільства й через багато років: зберігав замилювання до коней, взяв участь у антицарських Листопадовому і Січневому повстаннях. У деяких творах наведеного ряду авторів можна чітко побачити козакофільські мотиви à la Падура, як, приміром, у пісні Д. Бонковського *Гей, я козак, зовусь Воля*.³²

²⁸ Там само, 768–769.

²⁹ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отрядъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*. В 7 т., т. VII, ч. I, Санкт-Петербург 1872, 253–255; Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 193–215.

³⁰ Siemieński, L., *Wacław Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostałych po nim*, Kraków 1870, 112–115; Bykowski Jaxa, P., *Mirza Tadz el-Faher*, in: *Trzy epizody z dawnego życia szlacheckiego*, Warszawa 1879, 236–244.

³¹ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 212.

³² Там само, 214–216.

Г. Грабович представниками козакофільської літературної течії вважає Б. Залеського, Т. Падуру і М. Чайковського. Вони не лише беззастережно ввібрали козацьке минуле (крізь призму міфічного розуміння), але й кожен із трьох ідентифікував себе (усно й письмово) як «козака» і був сприйнятий таким. Їхній літературний доробок головно фокусувався на Україні та її козацькому минулому.³³ Таким чином, козакофільство вплинуло на чинну літературу і породило в ній цілу польсько-українську течію, яка у 1830–1840-х і в пізніших роках набула значної популярності.

Спробуємо окреслити склад неоднорідного середовища козакофілів. Його складали подоляни, волиняни й «українці», шляхтичі, окремі з двірських слуг (Сокіл і Жеребко В. Жевуського) та богема (головно літератори), бунтівна молодь, що кидала виклик усім старшим, традиційним, офіційним, владним структурам.³⁴ Центрами козакофільства були маєтності Жевуських – Саврань і Кузьмин, Сангушків – Славути, деякі містечка, передусім – Бердичів, освітні центри, зокрема Кременець – центр знаменитої Волинської вищої гімназії/ліцею. Саврань В. Жевуського, або ж «отамана Ревухи – Золотої бороди», була головним салоном козакофільства, а сам він був головним законодавцем стилю й інспіратором творчості Т. Падури, Я. Комарницького і Г. Відорта. Іншою культуровою постаттю і ключовим козакофілом був князь Роман Сангушко. Його, на честь знаменитого предка і тезки, називали *Романом з Кошири*, а Т. Падура присвятив свою збірку віршів-пісень Р. Сангушкові «на честь Романові з Кошири. У пам'ятку наших літ молодих» (латинкою). Так вона й вийшла друком у Варшаві, непомічена цензурою, незважаючи на заслання князя Романа за участь у повстанні.³⁵ Таким чином, козакофільство як соціокультурний феномен було доволі синкретичним – від шляхетського нонконформізму до літературно-мистецької течії. Нас же цікавить воно як життєвий стиль, котрий спільно характеризував різних носіїв. Тут доцільно запропонувати інтерпретацію козакофільства як субкультури і виявити його характерні риси.

Субкультурою (дослівно – підкультура; з лат. *sub* – під і *cultura* – культура) у соціології, культурній антропології та культурологічних студіях називають групу людей із культурою (відокремленою або прихованою), яка відрізняє їх від великої/більшої культури, до котрої вони формально належать. Для субкультури властива певна єдність із особливими кодами поведінки, за допомогою

³³ Грабович, Г., *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, Київ 1997, 151.

³⁴ Такою, певною мірою, була балагульщина 1830–1840-х років, що перебувала під впливом козакофільства та «української школи».

³⁵ *Ruśma Tymka Padurry*, т. II, арк. 3, Lwiv 1874.

якої її члени спілкуються із зовнішнім (панівним) світом, а також – особливе світосприйняття та стиль життя.³⁶ Тобто субкультура є альтернативою, паралельною домінантній культурі, а синонімами субкультур у давніші часи були – суспільний настрій, тип, а в новітні часи – *молодіжні культури, контркультура, міські племена*, частково – *андеграунд, альтернативні життєві стилі, альтернативна культура* тощо. У класичному дослідженні *Субкультура: значення стилю* Дік Гебдідж (Dick Hebdige) визначив, що дослідження субкультури обіймає вивчення символіки, пов'язаної з одягом, музикою та іншими видимими афектаціями (манерами), а також способи, якими ці ж символи інтерпретовані членами домінантної культури. Члени субкультури часто повідомляють «своїм» про приналежність до неї через розпізнавальне і символічне використання стилю, що поєднує стиль одягу, манери, аргю.³⁷

Однією з визначальних рис козакофільства, характерною для субкультур, є наявність *культурних міфів* чи *культурних утопій*. Це романтизовані чи ідеалізовані образи іншої цивілізації або культури, за допомогою яких відбувається творення нової своєрідної ідентичності, нового стилю.³⁸ Саме цим можна пояснити невідповідність козакофілів правдивому історичному образу козаків, козацтва. Козакофіли творили свій світ – далекий від історичної достовірності, яка їх не цікавила. У козацтво вкладали власний зміст. Поетичну фантазію ніхто не обмежував: шляхетська і богомна буйність цьому сприяла, навіть цього вимагала. Такі ж міфічні, неавтентичні риси характеризують, приміром, пісенну творчість козакофілів. Їхні «козацькі» пісні-думки переважно дуже далекі від козацьких. Зовсім неавтентична й манера їх виконання, як, приміром, у козакофільському салоні В. Жевуського: хор із шести чи дванадцяти торбаністів, що суперечило індивідуальній природі виконання козацьких дум і думок – кобзарі виконували їх речитативом і самі акомпанували собі.³⁹ Мову цих пісень О. Русов характеризував як «зфальшовану зляшону».⁴⁰ Микола Лисенко відзначав

³⁶ Яворницька, О., *Теорія субкультури у соціологічній перспективі. Її незалежний культурологічний часопис* 24 (2002), 103.

³⁷ Hebdige, D., *Subculture: The Meaning of Style*, London 2002, 56–57, 101, 181.

³⁸ Якуба, О., *Молодіжні рухи та їх базова типологізація. Її незалежний культурологічний часопис* 24 (2002), 129.

³⁹ Равита, Ф. (Гавронський, Ф.), *Ома Падурра* (Критический очерк). *Кіевская старина* (1889), т. XXVI, 739–740.

⁴⁰ Русовъ, А., *Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Францъ Видорты. Кіевская Старина* (1892), т. XXXVI, 380.

пафос, ходульність, якийсь запал, комічну акцентуацію цих творів.⁴¹ Він же відзначив характер виконання цих пісень, виконуваних на торбані, як салонно-завзятий. Кращою в цьому ряді М. Лисенко вважав пісню Г. Відорта *Снів Ревухи*, у якій вчувається і епічний настрій, завзяття, бадьорість духу. Ця пісня найкраще стилізована під козацький манір, у який поряд із тим вплетені татарські й турецькі вигуки із відповідною музикою.⁴² Загалом самі ці пісні не мали значного поширення в народі. Причиною цього було й те, що торбан (теорбан) більш складний за фактурою і вимагає складнішої техніки виконання, аніж кобза. Крім того, торбан також потребував від виконавця віртуозної техніки, котра обов'язково передбачала поряд зі співом ще й танець. Торбан має багаті засоби музичного вираження і свого часу завоював виняткове місце у більш забезпеченому шляхетському стані. Елітарний характер торбана доводить те, що в Гетьманщині він був привілейованим інструментом козацької старшини, а згодом лівобережних, головню дрібних, поміщиків. Таким чином, децю більший звичок мали окремі пісні Падурі і Ко для ліри.

Можна виділити риси, що характеризують козакофільство як окремий *альтернативний життєвий стиль*, або спосіб життя (англ. – *alternative lifestyle*). Серед них, зокрема, заперечення інституту шлюбу та сім'ї у його офіційному/домінантному вигляді та шляхетських станових умовностей. Нерідко козакофіл, покинувши колишню сім'ю, жив «на віру» зі своєю новою коханою, часто й простого походження (В. Жевуський і селянка Оксана). Рисами козакофільства можна вважати також бенкети; гарцювання на конях; певною мірою активне вживання алкоголю (щоправда, В. Жевуський – прихильник приписів Корану, алкоголю унікав); використання елементів козацького, не обов'язково історично достовірного (радіше, псевдокозацького), одягу; тримання при своїх дворах лірників, кобзарів, бандуристів, особливо торбаністів; оточення себе надвірними козаками, з якими пан-козакофіл поводився, як із рівними собі.

Як про відмітну рису козакофільства можна говорити й про його говірку, а саме українську мову і втворення на її основі неокозацького арго (сленгу, соціолекту). Однак, у сленгу козакофілів були й запозичені від орієнталізму В. Жевуського і Ко арабські й тюркські слова. Звідси й складання власних віршів-пісень, переважно українською мовою (з тими ж тюркізмами). Також козакофіли охоче змінювали свої імена та видозмінювали прізвища на козацький лад: Вацлав (Венцеслав) Жевуський став *отаманом Ревухою*, Міхал Чайковський

⁴¹ Лисенко, Н. В., О торбанъ и музыкъ пѣсень Видорта (съ нотами). *Кіевская Старина* (1892), т. XXXVI, 386.

⁴² Там само, 381–382, 386.

іменувався *Михайло Чайка*, С. Осташевський широко знаним був як *Шпирка*, А. Шашкевич – *Шашка* тощо.

Узагальнено можна говорити й про певну ідеологію (політичний світогляд) козакофілів, яку в контексті постаті М. Чайковського намагалися визначити польський історик літератури Зигмунт Швейковський та український історик Іван Лисяк-Рудницький. Так, для М. Чайковського навіть польський патріотизм [річесполитський – прим. авт.], ставав другорядним без козацтва: «ідея незалежної Польщі, без сумніву, була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення. За цією „святою“, за цією „божественною“ Україною Чайковський тужив усе своє життя».⁴³ Подібні політичні погляди помітно в Б. Залеського, Т. Падури, В. Жевуського.

Отже, козакофілів характеризують такі риси, як шляхетське республіканство з елементами монархізму (щодо таких монархів, яких шанували козаки і стара шляхта: Ягеллони, Стефан Баторій тощо), романтичне слов'янофільство, антицарське, можливо антиросійське налаштування (див. різні варіанти *Рухавки* Т. Падури),⁴⁴ а також скерований проти єзуїтів антиклерикалізм. Можна припустити, що республіканські ідеї навіть переважали в політичному світогляді козакофілів. Так, провідний козакофіл, очевидно, й певний ідеолог течії Тимко Падура взагалі був противником монархії, залишаючись запеклим республіканцем.⁴⁵ Єзуїтів козакофіли сприймали як винуватців загострення конфлікту старої Речі Посполитої з козаками. Натомість до уніатів козакофіли ставилися прихильно, позаяк у школах отців-василіян навчалося чимало українсько-польської шляхти, в т. ч. майбутніх козакофілів. Загалом же у козакофільському

⁴³ Цит. за: Лисяк-Рудницький, І., Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей, in: *Історичні есе*, у 2 т., т. 1, Київ 1994, 255.

⁴⁴ Гнатюк, В., Падура, Рилєєв і декабристи, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 141; Руґма Тумка Радургу, т. II, арк. 8 зв, Lwiv 1874.

⁴⁵ Гнатюк, В., Тимко Падура в українському історично-культурному процесі, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 119–120.

світогляді виразно помітно ідеалізацію старовини (ідея шляхетсько-козацької згоди), апелювання до лицарських традицій, певний демократизм, двоїста польсько-українська ідентичність⁴⁶ (можливий відгомін шляхетського сарматизму).

У світогляді козакофілів помітні також і риси романтичного світобачення, іноді доведені до краю: нонконформізм, антиобивательська налаштованість, бунтарство, засвоєння маргінальних щодо панівної культури елементів (як-от української мови) тощо. Це дозволяє характеризувати козакофілів як субкультуру в межах романтичної контркультури. Про нонконформізм козакофілів свідчить хоча б те, що польсько-шляхетські патріоти підозрювали в козакофільстві навіть український сепаратизм, симпатизування українському простоллоду. Так, наприклад, вони погрожували одному з корифеїв козакофільства, хоч він і воював у повстанні 1831 року.⁴⁷ Жевуського консервативна шляхта звинувачувала в популярності серед селянства, і вбачала в ньому потенційного гетьмана чи отамана й карбонарія, у дописах царській адміністрації доказом неблагонадійності посвідчували графову пишну бороду. Царський наказ її зголити, можливо, спровокував ще більш демонстративне єднання з українським простоллодом (В. Жевуський замість бурнусу почав носити просту свитку) і революційну налаштованість провідного козакофіла.⁴⁸

Нонконформізм природно штовхав козакофілів до революційно-повстанського руху, зокрема – підготовки до «рухавки» проти Російської імперії (Листопадове повстання 1830–1831 рр.). Як видно з наведеного вже раніше епізоду, пов'язаного із виникненням козакофільства (знайомство Т. Падури із В. Жевуським), цей рух був близький до революційних, бунтарських соціальних настроїв. Ще одним джерелом революційних настроїв був уже згаданий романтичний байронізм. Услід за своїм культовим героєм Байроном, його обожнювачі симпатизували визвольній боротьбі греків і неминуче мали дійти й до збройного опору царизмові. Байроністами були Т. Падура і В. Жевуський, обоє перекладали (відповідно, українською та польською мовами) і наслідували твори

⁴⁶ Лисяк-Рудницький, І., Козацький проєкт Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей, in: *Історичні есе*, у 2 т., т. 1, Київ 1994, 260–261.

⁴⁷ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*, в 7 т., т. VII, ч. 1, СПб 1872, 256.

⁴⁸ Домонтович, В., «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти», in: *Дівчина з ведмедиком*. Сост. В. Домонтович, Київ 2000, 397–398.

Дж. Г. Байрона,⁴⁹ хоч спочатку В. Жевуський і критикував романтиків, вважаючи себе в літературі прибічником класицизму. Байронічною є поема В. Жевуського *Оксана*, у якій грецька визвольна боротьба поєднана з Поділлям і з самим лордом Байроном, уведеним до поеми.⁵⁰

Відомий український літературознавець В. Щурат наводив факти з польського революційного руху, які свідчили про те, що козакофіли-революціонери хотіли використати своє українофільство для залучення до повстання простолюду (головно українського селянства). Так, вищезгадану школу для лірників, торбаністів та бандуристів, відкрити в маєтку В. Жевуського Тимком Падурою, В. Щурат характеризував як школу «агітаторів-лірників». Згадані Відорт, Падура і, мабуть, інші вздовж і вишир змірили ногами Україну, а Падура аж у Полтаві зустрівся із автором перелицьованої української *Енеїди* І. Котляревським, котрого вважають засновником нової української літератури. За біографом Т. Падури, така агітаційна метушня охоплювала 1828–1829 роки. Можемо припустити, що діяльність шляхетських агітаторів, стилізованих під народних співців, була цілим напрямом підготовчої передповстанської роботи. Доказом цього є існування в австрійській Галичині польських співаків-агітаторів, що також складали власні пісні на український народний лад. Найвідомішим таким автором був уродженець Городенки Каспер Ценіглевич.⁵¹

Практично всі причетні до козакофільства взяли участь у повстанні (за М. Будзинським, «подільсько-українському») 1831 року. Козакофільства після цієї «рухавки» вже не зауважуємо. Його продовженням стала серед молодших сучасників т.зв. *балагульщина*, на чолі з повстанцем і, очевидно, козакофілом, автором українських пісень та віршів Антоном Шашкевичем (1813–1880).⁵²

Про активну участь козакофільської шляхти у повстанні свідчить низка фактів. На чолі власних козаків до повстання приєднався В. Жевуський із Саврані. У цьому ж загоні був Тимко Падура, тобто, бачимо двох головних представників козакофільства. Загалом же, за підрахунками А. Ю. Ролле, шляхта з Південного

⁴⁹ ЛІННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 5, спр. 3613. Збірка документів, що стосуються Еміра Вацлава Жевуського (*Wacław Rzewuski*): листи, нотатки, вірші, арк. 99–112.

⁵⁰ Siemiński, L., *Wacław Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostawych po nim*, Kraków 1870, 124–125.

⁵¹ Щурат, В. Г., *Основи Шевченкових зв'язків з поляками*, in: *Вибрані праці з історії літератури*, Київ 1963, 245; Щурат, В., *Початки слави української народньої пісні в Галичині*, Львів 1927, 9–10.

⁵² Докладніше: Окаринський, В., *Балагульщина («барагольство») у суспільному житті Правобережної України (1830–1850-ті рр.)*. *Пам'ять століть* (2011), 5–6, 53–66.

Поділля виставила два полки, складені з кільканадцяти ескадронів. П'ятим кавалерійським ескадроном із 220 козаків, виставленим наполовину коштом Ревухи (хоч той і переживав на той час матеріальні труднощі), керував сам В. Жевуський.⁵³ Цей підрозділ був перетворений із надвірної козачої дружини Ревухи. Згідно Д. Остаповіча (за Юциком, 1934) ескадрон козачої кінноти В. Жевуського був однаково обмундирований: рогативки, куртка з пасовими вилогами, широкі сині штани-шаровари, жовте взуття, а зі зброї – шаблі, пістолети, списи з бунчуками в яничарському стилі.⁵⁴

У запеклому бою з російською армією біля Дашова (нині селище міського типу Іллінцевого району на Вінниччині) 14 травня 1831 р. В. Жевуський загинув.⁵⁵ Попри героїзм Ревухи і його козаків битва була програна через погане загальне командування на чолі з генералом Б. Колишком, яке, на думку М. Чайковського, більшу частину бою пробенкетувало разом з ідейними ворогами козакофіла В. Жевуського, замість того, щоб надати йому допомогу.⁵⁶ Показово, що одну з перших поем про Ревуху написав колишній волинський козакофіл і повстанець М. Будзинський⁵⁷ – чи не перший випадок творення романтичного культу окремого козакофіла самими козакофілами.

Волинський загін повстанців під командуванням капітана, згодом майора, Кароля Ружицького (1789–1870) теж набув козацького характеру і був поіменований *Волинським кінним (або першим козачим) полком*.⁵⁸ Бойовою піснею полку була *Рухавка* Тимка Падурі (чи попури з кількох його творів), що починалася словами: «Гей козаче, в ім'я Бога! / Вже голосить в церкві дзвін! / Кому милий дім, небога / За проклятим навздогін. / Разом, разом на врага! Гурра га! Гурра га!...».⁵⁹ Невеликий полк повстанців протягом чотирьох тижнів пробивався через оточену російськими військами територію до Замостя, пройшовши крутими дорогами понад 130 миль, і кілька разів переміг ворожі частини та здобув трофеї й полонених. Втрати полку «козачої» кінноти становили, згідно зі спогадами самого К. Ружицького, 2 вбитих, 1 полоненого

⁵³ Rolle, A. J., Emir Rzewuski, in: Rolle, A. J., *Opowiadania, serya IV, t. I*, Warszawa 1884, 243.

⁵⁴ Ostapowicz, D., *Boreml 1831*, Warszawa 2010, 158.

⁵⁵ Budzyński, M., *Wacław Rzewuski: fantazyja z czasów powstania podolsko-ukraińskiego w 1831 r.*, Bruxella 1841, 87.

⁵⁶ Записки Михаила Чайковского (Садыкь-Паши). *Киевская старина* (1891), т. XXXV, 288.

⁵⁷ Budzyński, M., *Wacław Rzewuski: fantazyja z czasów powstania podolsko-ukraińskiego w 1831 r.*, Bruxella 1841, 87.

⁵⁸ Записки Михаила Чайковского (Садыкь-Паши). *Киевская старина* (1891), т. XXXV, 445.

⁵⁹ Wrotnowski, F., *Powstanie na Wołyniu Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i społeczników tegoż powstania*, т. II, Paryż 1838, 342.

і 28 поранених. Ад'ютантом К. Ружицького під час цього рейду був А. Шашкевич, що відзначився хоробрістю і як поручник був відзначений золотим хрестом.⁶⁰

У «рухавці» 1831 р. взяв участь і найвідоміший пізніший козакофіл Міхал Чайковський. Він зі своїм загоном приєднався до К. Ружицького у Коровинецьких лісах (разом із ним всього 24 двірських козаки із селян, що служили при дворі пана).⁶¹ У передмові до *Вернигори* М. Чайковський навів перелік козакофілів-повстанців, що також прилучилися до загону К. Ружицького, переважно дрібної шляхти з околиць Бердичева. Це Станіслав Дунін, Міхал Грудзінський, Тадеуш Пшиборовський, Ян Омецінський, Антоній Шашкевич, Северин і Адольф Піліховські [зустрічається й у варіанті *Пільховські*], Міхал і Вінцентій Будзинські, Антоній Трипольський, Флоріян Куліковський, Ксаверій і Францішек Моргульці, брати Осташевські, Антоній і Станіслав Виговські, Антоній Тапчевський, Рачинський, Вільковський, Барановський на чолі своїх козаків.⁶² Прізвища з цього переліку загалом підтверджують інші джерела, зокрема додатки до спогадів командира полку К. Ружицького.⁶³ Очевидно, це й був кістяк руху козакофільської шляхти початку 1830-х років на Волині. Це була розгульна бердичівська молодь, що сповідувала ідеали романтичного шляхетського козакофільства.⁶⁴ У своїх *Записках* М. Чайковський, назвавши між іншими своїми друзями-побратимами і водночас шляхтичами бердичівської округи, К. Ружицького, Я. Омецінського, М. і В. Будзинських, зазначив, що всі вони «показали, що вміли володіти і шаблею, і пером».⁶⁵

Як оформлений суспільний нонконформістський рух козакофільство виявило себе на Правобережжі. Однак він мав свій відгомін і в інших землях, зокрема у Галичині та в еміграції. Природно, що вплив козакоманії і загалом українофільства посилювався у шляхетських та інтелектуально-богемних, головню польських за мовою, колах Галичини не одразу, а після поразки Листопадового

⁶⁰ Франко, І., «Король балагулів». Антін Шашкевич і його українські вірші, in: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Сост. І. Франко, т. 35, Київ 1982, 121–122.

⁶¹ Рудницький, Є., До історії польського козакофільства. *За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і поч. XX століття*. За ред. М. Грушевського, кн. І, Київ 1927, 66.

⁶² Czajkowski, M., Wernyhora, wieszcz ukraiński: powieść historyczna z roku 1768, in: *Pisma Michała Czajkowskiego*, Lipsk 1868, V.

⁶³ Wrotnowski, F., *Powstanie na Wołyniu Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i społeczników tegoż powstania*, t. II, Paryż 1838, 341.

⁶⁴ Czajkowski, M., Wernyhora, wieszcz ukraiński: powieść historyczna z roku 1768, in: *Pisma Michała Czajkowskiego*, Lipsk 1868, VI.

⁶⁵ Записки Михаила Чайковского (Садыкъ-Паши). *Кіевская старина* (1891), т. XXXII, 477.

повстання 1830–1831 рр. У Галичину емігрували окремі козакофіли. Бойова пісня повстання *Рухавка* Тимка Падури у Галичині стала улюбленою серед шляхетської молоді. Мабуть, не випадково вперше твори Т. Падури були видані у Львові під назвою *Pienia* 1842 р., без дозволу автора. А вдруге, невдоволений львівським виданням, Т. Падура видав їх уже за власною редакцією у Варшаві в 1844 р. як *Ukrainki*. Однак до того часу окремі поезії цього автора здобули собі широку популярність у 20–30-х роках у усній формі.⁶⁶ На козакофільську традицію, частково й тематично, спиралися у Галичині у своїх віршах і піснях українською мовою польські агітатори-революціонери 1830–1840-х років: К. Ценглевич, М. Попель, А. Любович.⁶⁷

Вплив козакофільської течії в Галичині полягав не лише в замилюванні до ідеалізованого козацтва, а й у пробудженні зацікавлення до русинів-українців, їх історії та етнографії. У 1830-х роках у Галичині виникла т. зв. *польсько-червоно-руська*, або *слов'янофільська школа* котра у своєму прагненні дослідити руські історію й старожитності дійшла аж до киево-руської доби. Найбільш видатними письменниками цієї школи були (за К. Михальчуком) А. Бельовський, Л. Семенський, В. Дідушицький, Й. Лозинський.⁶⁸ Йосиф Лозинський навіть видав руську (українську) граматику. Праці з історії, етнографії, статистики, топографії України писали В. Марчинський, А. Пшездзєцький, Т. Є. Стецький. Спеціально досліджували етнографію руського населення Новосельський (А. Марцінковський), М. Грабовський, Е. Руліковський, Т. Падалиця (З. Фіш) та інші.⁶⁹ На думку автора статті, існування культурного пласту українофілів-інтелектуалів, головно поляків, у Галичині було продовженням слов'янофільської романтичної традиції часів З. Доленги-Ходаковського. Натомість, існування козакофільства серед молоді, що головно симпатизувала польському визвольному рухові, було більш масовим, «низовим» варіантом польського українофільства.

⁶⁶ Гнатюк, В., Тимко Падура в українському історично-культурному процесі, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 114.

⁶⁷ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 217–219.

⁶⁸ Окремі з них та деякі інші, а саме Августин Бельовський, Люціян Семенський, Северин Гоцинський, Домінік Магнушевський, Казімеж Владислав Вуйціцький, брати Юзеф і Александер Дунін-Борковські утворили у Львові літературну групу *Ziemia* (1832–1838) і випустили два однойменні альманахи.

⁶⁹ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*, в 7 т., т. VII, ч. 1, Санкт-Петербург 1872, 256–257.

Після поразки повстання 1831 р. на Правобережній Україні, коли загинули чи були заслані головні представники козакофільства, інші козакофіли-повстанці подалися в еміграцію, не лише в півдвострійську Галичину, а й у інші краї, зокрема у Францію. Козакофільство було перенесено до еміграції в «чистому» вигляді. У Франції як літератор-козакофіл став відомим Міхал Чайковський. Частина емігрантів дотримувалася козакофільського стилю в побуті й трибі життя. Цю «козакоманію», як влучно називав її, зокрема, Т. Т. Єж, деякі адепти засвоїли вже в еміграційних умовах. Звісно, що без зв'язку з Україною, й без того штучне козакофільство виглядало ще більш штучно, а нові козакофіли іноді навіть не були вихідцями з України. Згодом відірваність від реального життя і романтична революційність підштовхнули окремих емігрантів-козакофілів до участі на боці Туреччини у Кримській війні (1853–1856).⁷⁰

Попри припинення козакофільства на Правобережжі після Листопадового повстання, можемо зауважити, що воно зазнало там певного поширення вже у трансформованому вигляді, а також мало своїх епігонів і породило певну моду. Козацькі пісні співали з особливим замилюванням, козацький характер прийняли молоді бешкетники, «золота молодь». Шляхтянки зчаста любили одягатися в український костюм.⁷¹

На Правобережній Україні новим бунтом молоді, у який вилилася дотогочасна козакоманія, стала уже згадана балагульщина. Її, до певної міри, можна вважати (за Г. Грабовичем) більш масовою, «низькою» трансформацією (варіантом) «високого» козакофільства.⁷² Можна говорити про певну спадкоємність і zarazом видозміну козакофільського стилю у вигляді балагульщини. Докладна характеристика цього зв'язку не становить мети нашої статті, тому зазначимо лиш такі докази спадкоємності двох субкультур, як засвоєння балагулами козакофільської творчості, українська мова і частково персональний склад («короля балагулів» А. Шашкевича до певної міри можна вважати представником молодшого покоління козакофілів). Уже опосередковано вплив козакофільства можна простежити також в іншому українофільському нонконформістському русі – хлопоманстві. Засновник цього руху Володимир Антонович свої перші туманні уявлення про Україну в дитинстві почерпнув із поль-

⁷⁰ Miłkowski, Z., *Sylwety Emigracyjne*, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego 1988, 24–27, 32.

⁷¹ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отрядъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*, в 7 т., т. VII, ч. 1, Санкт-Петербург 1872, 256.

⁷² Грабович, Г., *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, Київ 1997, 151.

ської козакофільської літератури (зокрема творів М. Чайковського), з якою ознайомився, своєю чергою, від пізніх адептів балагульства.⁷³

Очевидно, нонконформістський стиль козакофілів на Правобережній Україні після їхньої участі в Листопадовому повстанні не міг далі існувати в такому ж вигляді, оскільки сприймався російською владою як джерело антидержавних революційних рухів. Тому імперська влада намагалася підірвати його коріння (приміром, після повстання було конфісковано великі стада коней Жевуських, Сангушків, Браницьких). Це можна розглядати як одну з причин припинення козакофільства на Правобережжі. Пізніша балагульщина уже не мала в своїх лавах великих магнатів зі стадами коней, двором і чисельними надвірними козаками, а тому не була небезпечною для влади.

Отже, козакофільство – це нонконформістська соціокультурна течія (альтернативний життєвий стиль, субкультура) першої третини ХІХ ст., поодинокі попередники якої – ексцентрики з польсько-української шляхти – були ще наприкінці ХVІІІ ст. (князь А. Яблоновський). Вплив на формування козакофільства мали інші альтернативні стилі, що безпосередньо існували в соціумі Правобережжя, зокрема орієнталізм і пов'язане з ним захоплення арабськими кіньми («аробоманія»). Такі стилі і соціокультурний нонконформізм наклалися на панівну старошляхетську (магнатську) традицію надвірного/двірського козацтва (наприклад, в особі В. Жевуського). Іншим складником козакофільства було романтичне слов'янофільство, яке зацікавило українським фольклором і етнографією інтелектуалів, зокрема польських (З. Доленга-Ходаковський та ін.). Європейський Романтизм активізував зацікавлення козацтвом у суспільстві, зокрема серед літературної богеми, і спричинив появу романтичної субкультури козакофільства. Вона стала одним із регіональних стилів Романтизму на Сході Європи. Повноцінну субкультуру козакофільства із 1820-х років допомогла створити *Українська школа* в польській літературі, значною мірою козакофільська за тематикою. Козакофільство не було однорідним: існували його магнатська і літературно-богемна відміни, які як тісно перепліталися, так і розходилися.

Як один зі стилів Романтизму козакофільство (поряд із слов'янофільством чи байронізмом) варто сприймати як альтернативний соціокультурний рух, субкультуру в межах романтичної контркультури. Козакофільству властиві всі основні атрибути субкультури: стиль одягу, арго, своя творчість, світобачення тощо.

Нонконформізм козакофілів штовхнув їх до активної участі в антицарському Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. на Волині та Поділлі. Через

⁷³ Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *Літературно-науковий вістник*, 1908, т. XLIII, кн. VIII, 203–204.

емігрантів-шляхту козакоманія поширилася й за кордоном, зокрема у Франції. Вплив правобережного козакофілства існував у Галичині. Тут зауважуємо своєрідну рецепцію літературної *Української школи*, що вилилася у ширші літературно-етнографічні зацікавлення інтелектуалів, а також – певну популярність козакофілського стилю серед революційно налаштованої молоді.

Насамкінець відзначимо, що козакофілські настрої існували і в інших європейських культурах. До козакофілів зачисляли, приміром, француза П. Меріме або росіянина-українофіла Д. Мордовця (Мордовцева) та інших. Відгомони козакофілства, яке, очевидно, мало й інші корені, можна побачити також у середовищі лівобережного дворянства, що походило зі старшинських родів Гетьманщини та літературної богеми (М. Маркевич, Т. Шевченко, П. Куліш, Тарновські). Згодом на цих землях поширилися й козакофілсько-народолюбні рухи, що мали уже інший характер (С. Ніс, Д. Яворницький та ін.). Таким чином, були різні типи козакофілства, однак розглянутий у цій статті був хронологічно першим. Чи існував між ним та іншими козакофілськими стилями спадковий зв'язок, покажуть хіба подальші дослідження.

ABSTRAKT

Kozakofilství jako ukrajinsko-polská nonkonformní subkultura první třetiny 19. století

Volodymyr Okarynskyj

Studie pojednává o nonkonformní subkultuře polsko-ukrajinské nižší šlechty projevující se v tzv. kozakofilství. Autor ponechává stranou tradiční přístupy, považující kozakofily včetně „ukrajinské školy“ v polské literatuře za romantické autory či za izolované šlechtické excentriky, a rekonstruuje společné rysy kozakofilského stylu a pohledu na svět v ukrajinské společnosti na teritoriu dřívější Polsko-litevské unie v první třetině 19. století. Účast kozakofilů v polském povstání proti Ruské říši v roce 1831 odhaluje nedostatečné sblížení této subkultury s nižšími vrstvami lidových mas, jež povstání nepodporovaly. Nová subkultura – *balagulščyna*, která se zformovala po Listopadovém povstání, svědčí o transformaci kozakofilství.

Klíčová slova: kozakofilství, kozák, romantismus, „Ukrajinská škola“, subkultura, nonkonformismus.

ABSTRACT

Kozakophilism as the Ukrainian-Polish Nonconformist Subculture of the First Third of the 19th Century

Volodymyr Okarynskyi

The article deals with the nonconformist subculture among Polish-Ukrainian gentry – kozakophilism (*kozakofil'stvo*). Abandoning traditional approaches that consider kozakophiles as romantic writers, including “Ukrainian school” in Polish literature, or isolated eccentrics-nobles, the article reconstructs the common features of kozakophile style and worldview in the Ukrainian society of the former Polish–Lithuanian Commonwealth in the first third of nineteenth century. The participation of the kozakophiles in the Polish uprising against the Russian Empire in 1831 noted the lack of convergence of this subculture with the lower layers of the folk masses starting from the bottom that did not support the uprising. A new subculture – *balagulschyna* which was formed after the November Uprising, testifies Cossacophilism transformation.

Key words: Kozakophilism, Cossack, Romanticism, “Ukrainian school”, Subculture, Nonconformism.

Doc. Volodymyr Okarynskyj (vlodko_ok@ukr.net) působí jako odborný asistent na Ternopilské národní pedagogické univerzitě Volodymyra Hnatuka. K jeho vědeckým zájmům patří zejména dějiny Ukrajiny 19. a 20. století.

Ганна Величко

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В АРХІВАХ ЧР

Чехословаччина міжвоєнного періоду посідає особливе місце в історіографії України. Саме тут внаслідок сприятливого внутрішньополітичного курсу під патронатом президента-демократа Т. І. Масарика виник потужний громадський, культурний та освітній рух української еміграції. Назагал, еміграційні процеси у Чехословаччині міжвоєнної доби, як і, зокрема, спадщину деяких українських еміграційних інституцій у Празі, широко опрацювала у своїх дослідженнях низка сучасних науковців: Г. Божук і В. Зілгалов,¹ І. Бублик,² С. Віднянський,³ В. Власенко і С. Сафоненко,⁴ Л. Головата,⁵ О. Пеленська,⁶ В. Роговий,⁷

¹ Божук, Г.– Зілгалов, В., Вклад істориків Українського Вільного Університету в розвиток досліджень історії України, in: *Українська еміграція, історія і сучасність (Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади)*, Львів 1992, 359–367.

² Бублик, Т., *Наукова та культурно-освітня еміграція в Чехословаччині та Німеччині в 20–30-ті роки ХХ століття: Дисертація канд. іст. наук*, Київ 1997.

³ Віднянський, С., *Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис. докт. іст. наук*, Київ 1997.

⁴ Власенко, В. – Сафоненко, С., *До історіографії української еміграції у Чехословаччині в міжвоєнний період (1921–1939 рр.)*, in: *Актуальні питання історії та культурології: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів*, Суми 2006, 77–81.

⁵ Головата, Л., *Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945*, Київ – Львів 2013.

⁶ Пеленська, О., *Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині*, Нью-Йорк – Прага 2005.

⁷ Роговий, В., *Матеріальна підтримка українського студентства на чужині в 1920–1991 роках: Дисертація докт. іст. наук*, Київ 2009.

В. Сергійчук,⁸ І. Срібняк,⁹ В. Ульяновський та С. Ульяновська,¹⁰ Л. Белошевська,¹¹ А. Бруммер,¹² І. Вацек,¹³ О. Гавел,¹⁴ Б. Зілінський,¹⁵ Д. Свобода,¹⁶ З. Сладек,¹⁷ М. Томек.¹⁸

Менш вивченим, проте, залишається інший продуктивний приклад у чесько-українських зносінах першої половини ХХ ст., а саме: діяльність Української господарської академії (УГА), яка існувала на території ЧСР впродовж 1922–1935 рр. Цю навчальну інституцію справедливо можна вважати зразком конструктивної співпраці в історії чеського та українського народів, оскільки для України вона стала не тільки осередком, де згуртувалися могутні національні таланти, але й першою вільною Українською Політехнікою – лабораторією нової, національно свідомої інтелігенції. Для Чехословаччини ця «висока школа» була актом вияву високого гуманізму і свідчила про перетворення країни на провідний слов'янський центр Європи. Підтримка еміграції у межах спеціального урядового курсу ЧСР – Російської допомогової акції (РДА) – безперечно додавала новоствореній чехословацькій державі солідної ваги на міжнародній арені й добре демонструвала її демократичні засади.

⁸ Сергійчук, В., *Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення*, Київ 2012.

⁹ Срібняк, І., *Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.)*, Київ 2000.

¹⁰ Ульяновська, С. – Ульяновський, В., *Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами*, in: *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Упор. С. Ульяновська et al., Київ 1993.

¹¹ Běloševská, L., *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v ČSR v letech 1919–1939*, Praha 1999.

¹² Brummer, A., *Slovanství a slovanská tradice v meziválečném Československu 1918–1938: Dizertační práce*, Brno 2012.

¹³ Vacek, J., *Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919–1945*, in: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945: sborník studií*. Ed. V. Veber et al., Praha 1993, č. 1, 35–45.

¹⁴ Havel, O., *Osudy ukrajinské emigrace v První československé republice se zaměřením na vysoké školství (Ukrajinský vysoký pedagogický institut Mychajla Drahomanova): Dizertační práce*, Olomouc 2012.

¹⁵ Zilinskyj, B., *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*, Praha 1995.

¹⁶ Svoboda, D., *Ukrajinská otázka v českém meziválečném myšlení a politice. Slovanský přehled*, roč. XCIV (2008), č. 4, 539–558; Svoboda, D., *V dvojím ohni. Ukrajinský žurnál* (2009), 32–37; Svoboda, D., *Konkurz na národ: Ukrajina v české polemice. Ukrajinský žurnál* (2008), 28–46.

¹⁷ Sládek, Z., *Ruské a ukrajinské školství v Československu*, in: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945: sborník studií*. Ed. V. Veber et al., Praha 1996, č. 4, 15–21.

¹⁸ Tomek, M., *Ukrajinské monarchistické hnutí na území ČSR v letech 1922–1939: Diplomová práce*, Praha 2011.

Зауважимо, що дослідження діяльності УГА до цього часу обмежується лише кількома оглядовими статтями (О. Басун,¹⁹ В. Власенко,²⁰ О. Песчаній).²¹ Варто відзначити, що нещодавно в Україні почали виходити монографії та публікації історіографічного характеру, присвячені життєвому шляху і творчому доробку видатних українців, які працювали в Українській Політехніці (М. Аліман,²² О. Басун,²³ В. Власенко і І. Битюк,²⁴ П. Гай-Нижник,²⁵ М. Гринько,²⁶ І. Каневська,²⁷ Л. Кузьменко,²⁸ Н. Секереш).²⁹ Окрему групу досліджень становлять праці, присвячені фаховому аналізу й оцінці наукової спадщини викладачів і випускників УГА. Перші монографії із таким спрямуванням з'явилися у діаспорному

¹⁹ Басун, О., Українська господарська академія (Чехословаччина) – висока школа світового рівня (1922–1935 рр.). *Історичний журнал* (2010), № 1–3, 100–112; Басун, О., Освітня та наукова діяльність Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту в Подебрадах, in: *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр.* Ред. О. Пилипчук та ін., Київ 2001, вип. 6, 7–11.

²⁰ Власенко, В., 3 історії Української господарської академії в Подебрадах (ЧСР), in: *Актуальні питання історії та культурології: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів*, Суми 2006, 3–12.

²¹ Песчаній, О., Українська господарська академія в Подебрадах, in: *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.*, Миколаїв 2008, вип. 2, 146–151.

²² Аліман, М., Вклад Бориса Мартоса в підготовку фахівців-кооператорів в Українській Господарській Академії. *Українська кооперація* (2010), № 3.

²³ Басун, О., *Діяльність професора Б. Г. Іваницького в контексті розвитку агролісомеліоративної дослідної справи в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.): Дисертація канд. іст. наук*, Київ 2007.

²⁴ Власенко, В. – Битюк, І., Фахові студії Сергія Тимошенка в еміграції, in: *Актуальні питання історії та культурології: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів*, Суми 2006, 67–73.

²⁵ Гай-Нижник, П., Соломон Гольдельман (Нарис життєвого шляху політика-сіоніста, державного діяча УНР і дослідника українського єврейства), in: *Десять запорозьких єврейських чтення*, Запоріжжя 2006, 419–423.

²⁶ Гринько, М., Лев Биковський – Дон Кіхот української бібліології. *Слово і час: Науково-теоретичний журнал* (2010), № 12, 90–97.

²⁷ Каневська, І., *Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905–1939 рр.): Дисертація канд. іст. наук*, Київ 2009.

²⁸ Кузьменко, Л., Віктор Доманицький – український учений, педагог, громадський діяч. *Українська біографістика* (2010), вип. 6, 125–135.

²⁹ Секереш, Н., *Мовознавчі праці Євгена Чикаленка періоду еміграції (Відень, Прага, Подебради; 1919–1929 рр.): Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (2011), вип. 16, 399–403.

середовищі (В. Винар,³⁰ Л. Биковський,³¹ І. Витанович).³² У наш час подібні дослідження розвивають Ю. Полюсевич,³³ В. Небрат і Н. Горін,³⁴ Л. Горкіна.³⁵

Причиною недостатньої вивченості спадщини УГА є, насамперед, розпошеність її матеріалів у різних країнах і установах, неопрацьованість деяких архівних фондів, де ці матеріали зберігаються, а також їхня незначна популяризація. Відтворити картину переміщень матеріалів і встановити їхнє сучасне місцезнаходження допомагають публікації архівного спрямування таких науковців: Т. Боряк,³⁶ М. Мушинки,³⁷ П. Грімстед,³⁸ Т. Ярошенко.³⁹ Добрими вказівниками для проведення архівних досліджень на території ЧР є довідники серії *Soupis pramenů k dějinám národů Ruska, Ukrajiny a Běloruska do roku 1945 z archivů České republiky*, видані за ініціативи Слов'янської бібліотеки в Празі та Архівного управління Міністерства внутрішніх справ ЧР.⁴⁰

Окрім архівних матеріалів, безпосередню джерельну базу дослідження УГА складають історіографічна, мемуаристична та періодична література 20–30-х рр.

³⁰ Винар, Б., *Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964)*. Серія: Монографії, Мюнхен 1965, ч. 1.

³¹ Биковський, Л., Перша документація української економічної літератури, in: *Наукові записки УТГІ*, т. ХУІІІ, Мюнхен 1968/1969, 83–112.

³² Витанович, І., *Історія українського кооперативного руху*, Нью Йорк 1964.

³³ Полюсевич, Ю., Аналіз радянської господарської системи у працях вчених-економістів української діаспори, in: *Стратегія економічного розвитку України: зб. наук. праць*. Ред. А. Налівайко, Київ 2013, № 32, 267–274.

³⁴ Небрат, В. – Горін, Н., Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник* (2012), № 4 (37), 112–123.

³⁵ Горкіна, Л., *XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива*. Ред. О. Шубіна, Донецьк 2011.

³⁶ Боряк, Т., *Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010)*, Ніжин 2011.

³⁷ Мушинка, М., *Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів*, Київ 2005.

³⁸ Грімстед, П., «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної українки, Київ 2005.

³⁹ Ярошенко, Т., До історії одного архіву: фонди Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені – відтепер у Могилянській книгозбірні. *Вісник Книжкової палати* (2011), № 1, 25–28.

⁴⁰ *Soupis pramenů k dějinám národů Ruska, Ukrajiny a Běloruska do roku 1945 z archivů České republiky. Díl I. Státní ústřední archiv*, Praha 2002; *Soupis pramenů k dějinám národů Ruska, Ukrajiny a Běloruska do roku 1945 z archivů České republiky. Díl II.: Archivy Středočeského kraje a Archiv hlavního města Prahy*, Praha 2003; *Práce z dějin České akademie věd – Studia historiae Academiae scientiarum bohemicae. Sv. 9. Seria B – Editiones, Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice 1919–1938: Přehled archivních fondů a sbírek uložených v České republice*. Napsal V. Podaný – H. Barvíková, Praha 1995.

XX ст. Серед історіографічних праць варто виділити монументальну монографію С. Наріжного,⁴¹ що містить значний розділ про УГА, а також – ґрунтовний тритомник історіографічної мемуаристики, який видавало «Товариство абсолювентів УГА-УГТТ у Нью-Йорці» у 1959,⁴² 1962,⁴³ 1972⁴⁴ рр. Крім зазначених збірників, товариство видавало й неперіодичні бюлетені, присвячені вищезгаданим інституціям. Серед мемуаристики, яка безпосередньо пов'язана з УГА, варто виокремити інформативно багатий пласт емігрантських творів, авторство яких належить творцям Української Політехніки – колишнім її викладачам чи випускникам (наприклад, спогади Л. Биковського,⁴⁵ В. Прохода,⁴⁶ С. Зеркаля,⁴⁷ В. Іваниса,⁴⁸ Г. Гордієнка).⁴⁹ Для повноти дослідження варто залучити й добову емігрантську періодику, пов'язану з УГА, безпосередньо (її друковані органи: «Наша громада», «Подєбрадка», «Еней», «Записки УГА», «Записки академічної громади», «Молодий агроном», «Український інженер», «Українське книгознавство» тощо) чи опосередковано (паризький «Тризуб», празький «Студентський вісник», «Український вісник» та ін.).

Видання інформаційних та ювілейних збірників було властиве УГА за часів її діяльності. До наших днів збереглися різні брошури та збірники популяризаційного характеру (наприклад, 1926–1932 років видання),⁵⁰ які можуть становити інтерес для дослідників. Унікальним щодо цього є рукопис ювілейного збірника, присвяченого 20-річчю діяльності Української Господарської Академії

⁴¹ Наріжний, С., *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, т. 1, Прага 1942.

⁴² *Українська господарська академія в Ч. С. Р.: 1922–1935*, т. 1, Нью Йорк 1959.

⁴³ *Український технічно-господарський інститут (Подєбради – Регенсбург – Мюнхен) 1932–1952*, т. 2, Нью Йорк 1962.

⁴⁴ *Українська господарська академія в Ч.С.Р., Подєбради, 1922–1935, і Український технічно-господарський інститут, Подєбради – Регенсбург – Мюнхен, 1932–1972: в 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТТТ*, т. 3. Ред. О. Козловський, Нью Йорк 1972.

⁴⁵ Биковський, Л., *Соломон Ізраїлевич Гольдельман 1885–1974: Біо-бібліографічні матеріали*, Денвер-Єрусалим 1976; Биковський, Л., *Спомини про проф. Д-ра Тимошенка. Наукові записки УТТТ (1966)*, т. 9, 189–210; Биковський, Л., *Єврейський педагог УГА-УГТТ. Сучасність (1965)*, ч. 12, 100–105.

⁴⁶ Прохода, В., *Записки непокірливого*, кн. II, Новий Ульм н/Д 1972.

⁴⁷ Зеркаль, С., *Абсолювенти УГА. і проф. В. Доманицький: Документи-матеріали-спогади*, Новий Йорк – Мюнхен 1965.

⁴⁸ Іванис, В., *Стежками життя: (Спогади)*, кн. 5. На чужині, Новий Ульм 1962.

⁴⁹ Гордієнко, Г., *Під щитом Марса (Спогади): Мої Подєбради (1922–1931)*, т. 2., Філядельфія 1977.

⁵⁰ *Українська господарська академія, Подєбради 1926–1932; Свято Подєбрадської Академії 1922 – 16. V. 1932: святкування десятилітнього ювілею УГА, Подєбради 1932.*

та 10-й річниці діяльності її наступника – Українського Технічно-Господарського Інституту (УТГІ) заочної форми навчання. Його готували до публікації у 1942 р., але він був заборонений німецькою цензурою. За проектом редколегії, до якої входили професори УГА-УТГІ Кость Мацієвич, Микола Добриловський, Сергій Комарецький, Володимир Чередиїв, Микола Галаган, Віктор Доманицький, цей збірник мав складатися з трьох томів. Перший том був присвячений історії УГА та УТГІ і був репрезентований, наприклад, такими ґрунтовними розвідками: М. Добриловський *Нарис історії й структури Української Господарської Академії*, С. Комарецький *Інженерний факультет Української Господарської Академії*, В. Чередиїв *Завдання та програма агрономічно-лісового факультету УГА*, Г. Денисенко *Український Технічно-Господарський Інститут*. Тривалий час ці праці вважали втраченими, про що зазначали у своїх спогадах представники «Товариства абсолювентів УГА-УТГІ у Нью-Йорці».⁵¹ Однак авторці статті вдалося їх розшукати у Державному районному архіві м. Німбурк із місцезнаходженням у м. Лиса-над-Лабем (ЧР).

У цьому архіві зберігається найбільший на території ЧР фонд № 186 *Ukrajinská hospodářská akademie v ČSR se sídlem v Poděbradech (1922–1945)*, який і дотепер залишається неопрацьованим. У його 147 картонах зберігається велика кількість архівних документів, які стосуються історії УГА-УТГІ, а саме: адміністративно-господарської, культурно-освітньої, науково-видавничої діяльності цих навчальних закладів. Стислу розвідку про цей фонд і деякі факти з історії переміщень його матеріалів на території ЧР містить реферат Богуміла Тузара⁵² – колишнього відповідального архівіста фонду та автора його тимчасового опису. Із цим описом можна ознайомитися в аудиторній формі у згаданому вище архіві м. Лиса-над-Лабем.

Потенційний інтерес для дослідників УГА може становити ще один неопрацьований фонд *Ukrajinská hospodářská akademie (1922–1936)*, локалізований в архіві Полабського музею м. Подебрад. Він налічує 5 картонів із матеріалами, що стосуються наукової, педагогічної та видавничої діяльності академії, та кілька картонів, що містять документальну спадщину і кореспонденцію колишніх випускників та викладачів УГА. Досить добре у цьому фонді представлена

⁵¹ Козловський, О., Список головніших видань, in: *Українська господарська академія в Ч. С. Р.: 1922–1935*, т. 1, Нью Йорк 1959, 79–85; Биковський, Л., Перша документація української економічної літератури, in: *Наукові записки УТГІ*, т. XVIII, Мюнхен 1968/1969, 83–112.

⁵² Tuzar, B., *Fond Ukrajinská hospodářská akademie a osobní fond prof. Dmytra Antonovyče v Poděbradech ve Státním okresním archivu Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem*, in: *Dmytra Antonovyč a ukrajinská uměnověda*, Praha 2009, 137–144.

українська емігрантська періодика 20-30-х рр. минулого століття, яка виходила у Німеччині, Польщі, Чехії, Франції. Матеріали, що стосуються Російської допомогової акції та її проєкції щодо Української Політехніки в ЧСР, зберігаються у Національному архіві м. Праги (фонди *Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská potocná akce 1920–1939* та *Ukrajinské muzeum v Praze (1659) 1925–1948*). Невелика колекція періодичних видань і навчальних посібників УГА зберігається у Слов'янській бібліотеці в Празі.

Другий великий пласт матеріалів УГА-УТГІ містять архіви Києва: Центральний архів державних органів влади та управління України та Центральний державний архів зарубіжної україніки. Архів УТГІ (здебільшого його німецький період діяльності) з 2007 р. переданий до архіву Києво-Могилянської Академії, хоча деякі його матеріали ще залишаються в Українському Вільному Університеті у Мюнхені. Для повноти дослідження варто провести пошукову роботу і в архіві Українського Технічного Інституту в Нью-Йорку – американського філіалу УГА-УТГІ, що діяв у 1951–1962 рр., документальна спадщина якого наразі зберігається у Гарвардській бібліотеці.

Бібліотека УГА-УТГІ та її сучасні сліди на території ЧР

Окрему ділянку архівних досліджень можуть становити інвентарні списки бібліотеки УГА, сучасні сліди якої були знайдені авторкою статті у Бібліотеці ім. Антоніна Швєгли (м. Прага) – одній з найбільших сучасних сільськогосподарських бібліотек світу.⁵³ До цього часу бібліотечну справу УГА ґрунтовно розглядав у своїх працях лише колишній випускник подебрадської академії Лев Биковський. Варто додати, що його ім'я тісно пов'язане з бібліотечною та видавничою справою УГА, а роботи з бібліознавства, написані у період навчання в академії, вплинули на формування української бібліотечної справи та сприяли заснуванню Національної бібліотеки України.⁵⁴ Після еміграції до США у 1949 р. Л. Биковський зробив значний внесок у розвиток української науки в еміграції та збереження її доробку.

⁵³ Zemědělské poradensko-vzdělávací centrum a Knihovna Antonína Švehly. [online: <<http://www.knihovnasvehly.cz>>, cit. 2015-06-15].

⁵⁴ Биковський, Л., *Замітки про чеську бібліографію / З передмовою Л. Жівного. Серія: Книгозбірня Українського Бібліографічного Мікроба*, ч. 7, Подебради 1927; *Замітки про книгоживання та книгознавство. Серія: Книгозбірня Українського Бібліографічного Мікроба*, ч. 2. Упор. Л. Биковський, Подебради 1923.

Треба наголосити, що для УГА бібліотечна справа була одним із найпріоритетніших напрямів діяльності, оскільки створення власної бібліотеки й налагодження її функціонування були запорукою успішної діяльності українського навчального закладу в Подєбрадах – на той час невеликому курортному містечку, де були відсутні вищі навчальні заклади та великі бібліотеки, а культурна Прага знаходилася на відстані півтори години їзди потягом. Це добре розуміла Професорська рада УГА, яка вже влітку 1922 року почала працювати над організацією бібліотечної справи академії.

Бібліотечний напрям у роботі подєбрадської політехніки взяв добрий старт завдяки наявності бібліотечних фахівців поміж викладачами та студентами УГА. Особливо варто виділити згадуваного вище студента академії Льва Биковського, який до еміграції у Чехословаччину вже відзначився як урядовець МЗС УНР, книгар у видавництві «Друкар», бібліотекар у Всенародній національній бібліотеці України, автор низки наукових праць, присвячених проектам створення Національної бібліотеки України, перший редактор журналу «Хроніки» – органу НБУ, випускник курсів бібліотекознавства при Варшавській публічній бібліотеці.⁵⁵ Лев Биковський став першим співробітником бібліотеки УГА і основоположником її алфавітного та систематичного каталогів, останній із яких базувався на міжнародній децимальній бібліотечній класифікації і мав картотеку міжнародного зразка. Завдяки його фаховим порадам «Видавниче товариство при УГА в Ч.С.Р.» публікувало підручники академії із зазначенням індексів міжнародної децимальної бібліотечної системи та вказівками розміру тиражів.⁵⁶

Бібліотека Української Політехніки почала працювати восени 1922 р. Крім першого її працівника й ідеолога, студента Льва Биковського, її тимчасовим керівником став доцент В. Чередиїв, який згодом очолив спеціальну Бібліотечну комісію, що доглядала за поповненням бібліотеки. Після Л. Биковського посаду бібліотекарів обіймали колишній діяч УНР та лектор УГА Г. Сидоренко, а після його смерті – доцент І. Мазепа, який за часів найбільшого розквіту бібліотечної діяльності у 1925–1928 рр. був її завідувачем. У той період бібліотеку обслуговував штат працівників, що складався із трьох співробітників: лектора М. Левитського (помічника завідувача, а після 1928 р. – її керівника), бібліо-

⁵⁵ Биковський Лев Юстимович (1895–1992). До 115-річчя від дня народження. Біографія [online: <http://dnpp.gov.ua/id/1051/?PHPSESSID=54c025a499a5a40ce52ca19b1b2f4b40>, cit. 2015-06-15].

⁵⁶ *Замітки про книгоживання та книгознавство. Серія: Книгозбірня Українського Бібліографічного Мікроба*, ч. 2. Упор. Л. Биковський, Подєбради 1923.

текаря і колишнього генерала Армії УНР М. Омеляновича-Павленка та студента, а потім асистента О. Пителя.⁵⁷

Бібліотека УГА розміщувалася у трьох залах головної будови подебрадського замку. Вона не була публічною й обслуговувала лише студентів та викладачів УГА, переважно видаючи книжки додому, хоча інколи приймала студентів з Праги, які приїжджали попрацювати у читальному залі. Для розширення кола читачів і задоволення потреб членів родин викладачів та студентів УГА при Бібліотеці було засновано Бібліотеку Товариства абонентів книгозбірні УГА, яка спеціалізувалася на художній літературі та нефахових часописах. Варто додати, що Бібліотека УГА мала розгалужену систему філій, роль яких виконували «Видавниче Товариство при УГА в Ч.С.Р.», тематичні кабінети, семінари і товариства, які самі виступали видавцями і громадили фахову літературу.

Книгозбір бібліотеки УГА здійснювався різними способами, причому академія вживала різних активних заходів у цьому напрямі. Вона безпосередньо витрачала значні кошти на закупівлю нової літератури і передплату фахових часописів. Наприклад, у часи свого становлення і розквіту академія передплачувала близько 140 фахових журналів різними мовами. Другим джерелом поповнення слугували публікації її Видавничого товариства, яке надавало по 10 примірників кожного літографованого підручника і по 6 примірників надрукованих циклостилем лекцій. Третє джерело поповнення бібліотеки становили видані наукові праці викладачів та дипломні роботи студентів УГА. Четвертим способом залучення нової літератури була широка популяризаційна діяльність УГА, яка полягала не лише у її виставковій роботі, але й у надсиланні видань академії різноманітним науковим установам Чехословаччини, України та інших країн в обмін на їхні видання. Так, при опрацюванні видавничої спадщини УГА в архіві м. Лиса-над-Лабем у підручнику І. Шереметипського «Загальне скотарство. Частина друга і третя» (1925) було знайдено вкладену записку чотирма мовами: французькою, англійською, чеською та українською, що мала такий зміст: «Від Української Господарської Академії в Чехословацькій Республіці в обмін на Ваші видання». Таким оригінальним чином бібліотека УГА поповнювала свої фонди.

Профіль бібліотеки УГА був фаховий: 50 % книгозбору становила економічна література, 15 % належало агрономічним публікаціям, 14 % – працям з інженерною тематикою, 13 % посідали видання з точних наук, а залишок книгозбору творили книги гуманітарних дисциплін та красного письменства.⁵⁸

⁵⁷ Биковський, Л., Бібліотека Академії, in: *Українська господарська академія в Ч. С. Р.: 1922–1935*, т. 1, Нью Йорк 1959.

⁵⁸ Там само.

Щодо розподілу книг за мовами, то найбільше було німецькомовних, російськомовних та україномовних видань (70 %), чеська фахова література становила 11,6 % книжкової колекції, решта – публікації французькою, англійською, польською та іншими мовами. Варто зазначити, що підручники УГА завжди мали списки рекомендованої літератури, що склалися з джерел різними мовами. За даними М. Добриловського, бібліотека УГА станом на 1 січня 1933 р. мала 17 780 назв книжок у 29 713 томах загальною вартістю 770 082 чеських крон, причому 25,9 % видань від загальної кількості академія отримала в обмін чи як дар.⁵⁹ Ці цифри свідчать про велику роботу, яку за десять років свого існування зробила Українська Політехніка у бібліотечній справі, розпочавши її фактично з нуля.

У численній мемуарній літературі про книгозбірню УГА згадують і з особливою гордістю, і з великим смутком. Підставу до останнього давала нез'ясована доля бібліотеки після Другої світової війни. Треба сказати, що ключем до пошуку сучасних слідів бібліотеки УГА стали бібліографічні публікації Л. Биковського. У них було знайдено інформацію, що «книгозбірня УГА, після її ліквідації, була втілена до книгозбірні т.зв. «Дому Земнедельської освіти, на Віноградах, Прага. Там знаходились всі диспльомні праці абсолювентів УГА та габілітаційні професури... Дальша доля цього цінного архіву автором цих рядків невідомо».⁶⁰ В іншій праці Л. Биковського зазначалося, що бібліотека УГА була передана до «Чехословацької Хліборобської Академії в Празі в депозит. Тому на всіх переданих книжках при їх інвентаризації в Празі додавалася до чергового числа літера «у» (українська)».⁶¹

У наслідок пошуків було встановлено, що Будинок сільськогосподарської освіти з 1926 року містив у своїх стінах Центральну слов'янську сільськогосподарську бібліотеку і читальню Чеської сільськогосподарської академії наук. Сучасною наступницею цієї бібліотеки стала Бібліотека ім. А. Швєгли (м. Прага) – третя найбільша сільськогосподарська бібліотека світу. Отже, на наш запит щодо депонованої бібліотеки УГА було надіслано до вищезгаданої установи. Її співробітниця з Реферату фонду бібліотеки, пані Мирослава Юнкова люб'язно надала інформацію, про те що наприкінці 1933 р. від УГА було передано

⁵⁹ Державний районний архів м. Німбурк із місцезнаходженням у м. Лиса-над-Лабем (ЧР), фонд № 186 „Ukrajinská hospodářská akademie v ČSR se sídlem v Poděbradech (1922–1945)“, картон із тимчасовим № 53: Добриловський, М., *Нарис історії й структури Української Господарської Академії [рукопис]*, Подебради 1942.

⁶⁰ Биковський, Л., *Соломон Ізраїлевич Гольдельман 1885–1974: Біо-бібліографічні матеріали*, Денвер-Єрусалим 1976.

⁶¹ Биковський, Л., *Бібліотека Академії*, in: *Українська господарська академія в Ч. С. Р.: 1922–1935*, т. 1, Нью Йорк 1959.

на депонування 18 130 назв книжок у 30 102 томах, які було позначено як «Український фонд». Згідно з документованими записами Бібліотеки ім. А. Швєгли «Український фонд» ймовірно зберігався у цілісному вигляді до 1985 р., допоки на вимогу «Центральной научной сельскохозяйственной библиотеки» в Москві з нього не вичленили 2009 томів і передали до цієї московської бібліотеки. На думку М. Юнкової, після означеної передачі решту книг з «Українського фонду» було розпорошено поміж різних тематичних рубрик Бібліотеки ім. А. Швєгли, і цілісність депонованої бібліотеки УГА було порушено. На запит авторки статті про подальшу долю переданих 2009 томів, що первісно належали книгозбірні УГА, російська бібліотека не відповіла.

У Бібліотеці ім. А. Швєгли збереглися дві інвентарні книги «Українського фонду», які містять список із бібліологічними відомостями про 12 520 книг різними мовами. Трапляються серед них і праці викладачів УГА та інші численні назви видань як українською, так і російською мовами. Під час дослідження було помічено, що саме ці джерела іноді перекреслені червоним і мають однакову помітку, яку, на жаль, сучасні працівники сільськогосподарської бібліотеки у Празі безсилі розшифрувати. На нашу думку, ці помітки можуть стосуватися книг, переданих до «Центральной научной сельскохозяйственной библиотеки» у Москві. Отже, за вирахуванням переданої кількості 2009 книг, варто тішитися, що решта 10 511 примірників депонованої бібліотеки УГА збережена і нині зберігається в архіві старіших видань, який розміщено у депозитарії Бібліотеки ім. А. Швєгли в Коетице. Як запевнили працівники цієї бібліотеки, старіші джерела поступово опрацьовують і заносять до електронного каталогу. Спроба ввести у пошукову систему цього каталогу деякі подебрадські видання академії була успішною – вони справді там є. Дипломних робіт та габілітаційних праць викладачів УГА, про які згадував Л. Биковський у своїх розвідках, у двох збережених інвентарних книгах «Українського фонду» виявлено не було. Можна припустити, що вони були внесені у третю інвентарну книгу, яка, на жаль, не збереглася, і зараз також можуть міститися у депозитарії Коетице. Щодо дипломних робіт студентів УГА, варто зазначити, що їх невелика частина зберігається в архіві м. Лиса-над-Лабем.⁶²

⁶² Список дипломних робіт студентів УГА, знайдених в архіві м. Лиса-над-Лабем, надано у додатку 7 дипломної роботи Г. Величко «Діяльність української еміграції в Подєбрадах (перша половина XX ст.)», in: [online:<https://is.cuni.cz/studium/dipl_st/index.php?id=a216e756441b5b0676a3bd9689a2e08b&tid=1&do=xdownload&fid=120182715&did=133781&vdetailu=1>, cit. 2015-06-15].

До цього часу не встановлена доля меншої за розміром бібліотеки УТГІ, яка, за даними власної інвентарної книги станом на 22 лютого 1941 р. налічувала 5341 том літератури. Внаслідок спішної евакуації лекторського складу УТГІ у квітні-травні 1945 р. бібліотеку УТГІ не встигли вивезти до Німеччини, а тому вона разом з архівами УГА-УТГІ залишилася у тимчасовому підпорядкуванні Районному архіву м. Подебрад. У головному акті фонду *Ukrajinská hospodářská akademie v ČSR se sídlem v Poděbradech (1922–1945)* зберігається кілька документів, що дозволяють реконструювати складну долю цієї бібліотеки після Другої світової війни. Так, згідно з листом Народного комітету м. Подебрад бібліотека УТГІ у травні 1945 р. «була переглянута політруком радянської армії, книги, які могли йому знадобитися, були вивезені радянськими службами, а експонати сільськогосподарського характеру передані сільськогосподарському технікуму (гербарії, малюнки та ін.), а перебрану решту розмістили в архіві міського музею. Нагадуємо, що перед навантаженням книг до вагонів означений радянський політрук наказав велику кількість вибраних книг відокремити, а потім їх відвезли радянські служби як трофей».⁶³

Наприкінці 1958 р. асистенти філологічного факультету Карлового університету провели ґрунтовне дослідження спадщини УГА-УТГІ, що залишалася у Районному архіві м. Подебрад. За їх приблизною оцінкою, збережена бібліотека на дату проведення дослідження нараховувала 4000 томів книг і мала велику колекцію добової періодики. У своєму звіті, адресованому чотирьом інституціям, серед яких згадується і Національний музей у Празі, вони висувають пропозицію щодо можливого використання бібліотеки УТГІ вищими технічними школами у ЧССР, кафедрами Карлового університету, сільськогосподарською АН ЧССР та архівною справою ЧССР. Невідомо, чи була ця пропозиція схвалена, але подальше незначне переміщення літератури з бібліотеки УТГІ у 1959 р. засвідчено листами, адресованими директорові Районного архіву м. Подебрад від кафедри історії СРСР і КПРС філософсько-історичного факультету Карлового університету та Музею Леніна в Празі. У цих листах дописувачі дякують директорові за надані цінні матеріали з бібліотеки УТГІ. Ймовірно, що в подальшому бібліотеку УТГІ могли передати зазначеним вище інституціям ЧССР. Другою гіпотезою може слугувати факт, досліджений П. Грімстед, згідно з яким 1962 р. в Україну було передано низку архівних матеріалів, що

⁶³ Державний районний архів м. Німбурк із місцезнаходженням у м. Лиса-над-Лабем (ЧР), головний акт фонду № 186 „Ukrajinská hospodářská akademie v ČSR se sídlem v Poděbradech (1922–1945)“: Лист Народного комітету м. Подебрад до Народної комісії з питань культури при Державному управлінні охорони культурної спадщини від 22 червня 1947 р. [Переклад оригіналу з чеської здійснено авторкою статті].

стосувалися української еміграції у колишній ЧСР.⁶⁴ Можливо серед них була й бібліотека УТГІ, оскільки матеріали цього інституту нині перебувають в однойменних фондах Центрального архіву державних органів влади та управління України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки у Києві. Звісно, невелика частина бібліотеки УТГІ, що складається переважно з видань УГА-УТГІ, деяких рукописів наукових праць, частини дипломних робіт студентів УГА, представлена також у архіві м. Лиса-над-Лабем.

Отже, чеська джерельна база матеріалів УГА-УТГІ здебільшого є великим недослідженим інформаційним пластом, який чекає на подальше опрацювання ширшими колами українських і чеських науковців. Внаслідок багатоаспектності доробку УГА для майбутніх дослідників залишається велике поле для потенційних наукових студій. Великий заряд енергії, позначений на праці Української Господарської Академії в ЧСР, яка офірувалася науці, техніці й культурі майбутньої вільної України, не втрачає своєї сили й актуальності у наш час і здатний передати свій конструктивний імпульс сучасній незалежній Україні.

ABSTRAKT

Informační zdroje pro studium Ukrajinské hospodářské akademie v Československé republice a její knihovní činnosti v českých archivech

Hanna Velychko

Studie se věnuje výzkumu Ukrajinské hospodářské akademie v Poděbradech, která existovala v letech 1922–1935 a stala se první ukrajinskou polytechnikou v zahraničí. V práci jsou zkoumány rozmanité informační zdroje o této jedinečné vysoké škole, včetně jejího nástupce – Ukrajinského technického hospodářského institutu dálkové výuky (1932–1945). Autorka se zmiňuje o některých archivech, které se nacházejí v Německu, České republice, USA a Ukrajině, kde jsou uchovávány materiály UHA-UTHI. Pozornost je mimo jiné zaměřena na nezpracované archivní sbírky, které jsou uchované na území České republiky a čekají na své budoucí badatele. Další aspekt článku se týká málo prostudované knihovní činnosti UHA společně se zprávou o zjištění současného umístění knihovny UHA v České republice.

⁶⁴ Грімстед, П., «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки, Київ 2005.

Klíčová slova: Ukrajinská hospodářská akademie (UHA) v Poděbradech, Ukrajinský technický hospodářský institut dálkové výuky (UTHI), ukrajinská meziválečná emigrace v Československu, Ukrajinská polytechnika v Československu, knihovniční činnost UHA v ČSR, knihovna UHA-UTHI v České republice, zemědělská Knihovna Antonína Švehly v Praze.

ABSTRACT

Source Information Base for Study of the Ukrainian Husbandry Academy in CSR and its Librarianship in the Czech Archives

Hanna Velychko

The paper is devoted to the Ukrainian Husbandry Academy (UHA), which existed in Podiebrady (Czechoslovakia) during 1922–1935 and became the first Ukrainian Polytechnic abroad. The paper reviews variety of source information base of this unique academy in exile, as well as its successor – the Ukrainian Technical Husbandry Institute (UTHI) of correspondence education (1932–1945). The author mentions some archives in Germany, Czech Republic, USA and Ukraine, where the UHA-UTHI funds are preserved. The attention is focused primarily on the raw archival collections preserved on the territory of the Czech Republic and waiting for their future investigators. Another aspect of the paper deals with the little-studied UHA activity in librarianship together with the information about the location of UHA-UTHI library in the Czech Republic.

Key words: Ukrainian Husbandry Academy (UHA) in Podiebrady, Ukrainian Technical Husbandry Institute of Correspondence Education (UTHI), Ukrainian Interwar Émigrés in Czechoslovakia, Ukrainian Polytechnic in Czechoslovakia, UHA Librarianship in Czechoslovak Republic, UHA-UTHI Library in the Czech Republic, Agricultural Library of Antonin Svehla in Prague.

Hanna Velychko (velichko.anna@gmail.com) je absolventkou Ústavu východoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zabývá se dějinami ukrajinské emigrace v České republice.

RECENZE

Halyna Babak

TOPOGRAFIE SKONČENÉ AVANTGARDY

Piorecká, Kateřina – Piorecký, Karel, *Praha avantgardní: literární průvodce metropolí 1918–1938*, Praha: Academia 2015, 568 s., ISBN 978-80-200-2442-8.

Průvodce jako žánr se objevil již v době osvícenství a jeho šíření je spojeno s rozvojem světské turistiky a cestopisu. První průvodce pro světské cestování Evropou pochází ze 17. století, ale širokou popularitu si cestopisy získaly až v první polovině 19. století, kdy německý nakladatel Karl Baedeker začal roku 1827 ve městě Koblenz vydávat průvodce po různých zemích a jejich hlavních městech. Idea průvodce jako nástroje pro snadný a volný pohyb po celém kontinentu se objevila spolu s módou cestování, která se stala nedílnou součástí období *modernité*.

Turistika se ve druhé polovině 19. století stala možnou coby masový jev hned z několika důvodů: změny sociální infrastruktury obyvatelstva, objevení veřejné dopravy a rozvoje lázeňství. Idea průvodce stejně jako cestování byly ve své podstatě čistě buržoazní jevy.

Čtenář, jenž drží v rukách „Průvodce Prahou avantgardní“ a detailně si jej prohlíží, narazí na paradox: avantgarda bylo ve své podstatě hnutí antiburžoazní, nesoucí myšlenku zničení starého (buržoazního) světa a vytvoření nového. Stačí jen připomenout výzvu Marinettiho zničit „muzea, knihovny, akademie všech typů“.¹ K tomu je ještě třeba dodat, že vznikající disonance zdůrazňuje design knihy – na obálce je slavná fotografie česko-francouzských surrealistů Jindřicha Štyrského a Toyen v maskách.

¹ *Литературные манифесты от символизма до наших дней*. Сост. и пред. С. Джимбинова, Москва 2000.

Ukazuje se, že vznik takové knihy, průvodce po pražských avantgardních místech, zdůrazňuje historický charakter jevu, jehož rozvoj je omezený určitou dobou. Za „výchozí bod“ českého avantgardního hnutí zvolili autoři rok 1918, kdy vznikla Československá republika. Předchozí historické události, první světová válka, rozpad Rakousko-Uherské říše, revoluce v Rusku a následná rozsáhlá vlna emigrace změnily Prahu, kdysi multinárodní provinční město, v metropoli. Právě v této kulturní a sociální situaci se v roce 1920 zrodila avantgardní skupina *Umělecký svaz Devětsil* (roku 1925 se přejmenovala na *Svaz moderní kultury Devětsilu*) a později se objevily první manifesty nového avantgardního směru známého jako poetismus: *Umění dnes a zítra (Revoluční sborník Devětsil, 1922)* a *Poetismus (Host, 1923/1924)* Karla Teigehe či *Papoušek na motocyklu Vítězslava Nezvala (Host, 1923/1924)* a další.

V kontextu zrození české avantgardy bych ráda upozornila na jednu zajímavou skutečnost. Je známo, že italská avantgarda vznikla v roce 1909, kdy se objevil první futuristický manifest Filippa Marinettiho, první ruský futuristický manifest *Sádek soudců* byl zveřejněn v roce 1910, první ukrajinský manifest kverofuturismu Mychajla Semenka byl vydán roku 1914. Logicky se tedy ptáme, proč česká avantgarda, jež byla blíže k evropskému *mainstreamu*, vznikla o deset let později? Zřejmě se v kulturní a společenské atmosféře předválečné Prahy neobjevil impuls, a to především vnitřní impuls, který by byl schopný „přepnout“ obvyklé vnímání kultury. Možná, že tuto „lakunu“ až do roku 1914 vyplňoval český symbolismus, poté „ztracené roky“ války a konečně v roce 1918 byl tento proces stimulován vznikem samostatného státu s mladými autory, plnými tvůrčích sil a touhy po změnách.

Jak je kniha strukturována? Za prvé je třeba zmínit mnohovrstevnatost publikace. Spojuje v sobě rysy typické pro žánr průvodce: adresy (celkově jich je 106) s jejich podrobným popisem, mapu, obrazy města a lidí. K mimožánrovým rysům patří bohatství citací, vzpomínek, básní, seznam literárních časopisů a novin, podrobný rejstřík autorů, kalendář událostí a co je nejzajímavější – návrh tematických procházek.

Podívejme se nyní na každou z těchto složek podrobněji. V předmluvě autoři předvídatě poznamenali, že hlavní pozornost je věnována především „okruhu českých meziválečných spisovatelů, kteří sami sebe jako avantgardu vnímali a prezentovali“. Přirozeně zde je řeč o generaci *Devětsilu* a českých surrealistů. Kniha ale odráží také širší kontext: „Dotýkáme se i osob a jevů kontextuálních, které byly součástí širšího proudu moderního umění.“² Tak se z průvodce můžeme například dozvědět, že na adrese Říční 532/11, Malá Strana bydleli v letech 1907–1925 bratři

² Tamtéž, 11.

Čapkové, kteří byli v blízkém kontaktu s mladou generací spisovatelů, již zejména Karel inspiroval svými překlady z francouzské poezie.

Kulturní život Paříže, francouzská poezie, kabaret, divadlo a architektura se celkově staly základem inspirace české avantgardy. Například most Legií, dodnes spojující Národní třídu se Smíchovem, se stal jakousi invariantou mostu Mirabeau, oslavovaného Guillaumem Apollinaiem. Jeho báseň *Most Mirabeau* si v knize můžeme přečíst v překladu Jaroslava Seiferta. Hlavním místem setkání českých modernistů byla kavárna *Slavia* na Národní 1012/1. V hustých oblacích cigaretového dýmu se zde scházeli nejen herci Národního divadla, ale i hudebníci, architekti, a členové *Devětsilu*. Vítězslav Nezval zde potkal svou lásku Františku Řepovou a Vladislav Vančura tu podepsal prohlášení *Spisovatelé komunisté komunistickým dělníkům*, za což jej vyloučili z Komunistické strany Československa. V knize najdeme i vzpomínku Jaroslava Seiferta: „Sedávali jsme tam u okna vedoucího na nábreží a popíjeli absint. Byla to malá koketérie s Paříží. Nic víc.“³ V kavárně *Slavia* se bylo ve dvacátých letech možné bavit nejen se stejně smýšlející společností, ale také si zahrát šachy, karty, kulečnick, nebo jen strávit večer u skleničky absintu a čtení českých, německých a zahraničních časopisů.

Z článku o *Národní kavárně* na Národní 313/13 – dalšího místa setkávání *Devětsilu*, se dozvídáme, že stálými hosty kavárny byli lingvisté Vilém Mathesius a Roman Jakobson, který citoval avantgardním básníkům revoluční poémy Majakovského. V knize se objevují i vzpomínky současníků na návštěvu Vladimira Majakovského v Praze v roce 1927, kdy 23. dubna oslovil pražské publikum a četl své básně v pauzách mezi představeními Osvobozeného divadla (v té době se nacházelo v Umělecké besedě na Malé Straně) a pak strávil večer ve společnosti Vítězslava Nezvala, Josefa Hory, Adolfa Hoffmeistra a ostatních členů *Devětsilu* v kavárně *Opera*, Šeříkova 618/4.⁴ Dva roky před návštěvou Majakovského vytisklo nakladatelství Václava Petra na Sochařské 334/3 jeho báseň *150 000 000*. V průvodci lze též nalézt báseň Vítězslava Nezvala *Majakovský v Praze (Zpáteční lístek, 1933)*.

Je důležité si uvědomit, že topografická logika průvodce předpokládá schopnost „chodit“ nejen do míst známých a stále existujících: některé adresy v knize byly rekonstruovány ze vzpomínek. Jaroslav Seifert například vzpomíná na srbskou vinárnu *Kumanovo* ve Vodičkově 2/3, která jako „první v Praze podávala výborné ražniči“.⁵

³ Tamtéž, 38.

⁴ Tamtéž, 236–238.

⁵ Tamtéž, 348.

Na mapě, poseté červenými kruhy s číslicemi, označujícími číslo článku v průvodci, lze jasně vidět, kde se soustřeďoval život pražských umělců ve dvacátých a třicátých letech 20. století. Jednalo se zejména o Nové Město od Palackého k Masarykovu nábreží, Smíchov a Malou Stranu. Číselné označení jednotlivých míst je vzestupné – čím dále od centra města (Národní třídy), tím je číslo vyšší.

Podíváme-li se na periferii, najdeme například pod číslem 91 dům na adrese Dukelských hrdinů 974/16, Praha 7, kde od roku 1920 až do svého odjezdu do Spojených států v roce 1937 bydlel Roman Jakobson. Slavného lingvistu navštěvovali Seifert, Nezval a další členové hnutí. Číslo 95 označuje *Kavárnu Daliborka*, Na valech 2290/1, Praha 6, kde obvykle pili víno a diskutovali účastníci *Devětsilu*.

Uvažujeme-li o tom, jak se Praha proměnila, zjišťujeme, že i když se topografie města z větší části nezměnila a současný kulturní/bohémský život hlavního města se soustřeďuje převážně v těch samých ulicích, většina avantgardních míst na mapě současného města buďto chybí nebo ztratila svůj původní význam. To se týká například kavárny *Slavia*, kterou Pražané považují za turistickou a nudnou a turisté za místo s vlastní historií a atmosférou, jež pro ně nepřestává být atraktivní. Kromě toho je docela příjemné strávit tu večer s šálkem kávy nebo sklenicí vína a pohlížet z okna na Národní divadlo, na nábreží a na kolem jezdící tramvaje. To samé lze říci o takových místech, jako *Národní kavárna* či kavárna *Arco* v ulici Dlážděná 1004/6, Praha 1. Posledně zmíněná kavárna je zajímavá tím, že byla místem, kde se setkávali představitelé německé a české literatury: za stejným stolem jste mohli pozorovat Franze Kafku, Maxe Broda, Franze Werfela, E. E. Kische a další autory píšící v němčině; jejich sousedy často bývali Vladislav Vančura, Vítězslav Nezval, Ferdinand Peroutka, Arne Laurin, Karel Honzík a další.

Kavárna *Montmartre* v Řetězové ulici číslo 224/7 se před první světovou válkou „stala domovem pražské bohémy“.⁶ Tato kavárna, kabaret či šantán byla místem setkávání pro německy, česky a jidiš mluvící návštěvníky. V průvodci se můžeme dočíst, že pražská bohéma se tu naučila tančit tango. *Montmartre* zůstává i dnes jedním z míst setkávání pražské tvůrčí inteligence, která zde však tráví „tiché“ večery bez kabaretů a klavírních tónů. Naproti kavárně *Montmartre* stával bar *U Macháčků*, jenž se k tomuto dni nedochoval. V baru se shromažďovali hosté, kteří chtěli poslouchat jazz a zatančit si. Dnes se mohou návštěvníci kavárny *Montmartre* po jejím zavření snadno přesunout do jiné kavárny nedaleko – *Literární kavárny* v Řetězové 10.

Vraťme se nicméně nyní k implicitní otázce – proč místa bývalé slávy české avantgardy časem ztratila svůj význam? Chceme-li na tuto otázku odpovědět, musíme

⁶ Tamtéž, 292.

se podívat do historie. Časově se rozhodli autoři průvodce ukončit téma knihy v roce 1938, jako by chtěli zdůraznit, že důvody pro zánik avantgardního hnutí byly zejména politické: vrcholící politická krize v zemi, Mnichovská dohoda a německá okupace Československa. Kromě výše uvedených důvodů je nicméně rovněž nutné zmínit i kulturní a ideologickou situaci v literatuře v polovině třicátých let. V roce 1934 se v Moskvě konal první všesvazový sjezd sovětských spisovatelů, který přijal zásady socialistického realismu jako hlavního uměleckého stylu v SSSR. Sjezdu se zúčastnila také delegace československých levicových spisovatelů v čele s Vítězslavem Nezvalem a Adolfem Hoffmeisterem.⁷

Metoda socrealismu (českou delegací byla chápána velmi různě) následně vyvolala aktivní diskuze o idejích a obsahu literárního díla. Éra socrealismu trvala v letech 1934–1956 a měla několik fází: hlavní diskuze probíhala na stránkách levicových časopisů *Tvorba* (1925–1938), *Čin* (1929–1939) a *U* (1936–1938). Významná byla například svým pokusem sladit základní principy socrealismu (s jeho požadavky na komunistickou ideovost, výchovnost a monumentálnost) a avantgardy: „Propagátoři nového směru v čele s Bedřichem Václavkem a Kurtem Konradem razili ve třicátých letech pojetí socialistického realismu ne jako popření avantgardní linie nové, socialistické literatury, ale jako její syntézy s linií agitační.“⁸

V posledních několika desetiletích se socialistický realismus všeobecně považuje za totalitní formu klasicismu (například stalinská architektura jako druh empiru).⁹ Existují však i jiné pohledy, které jako by potvrzovaly snahy tehdejších teoretiků najít styčné body mezi avantgardou a socrealismem. Jedná se například o myšlenku, vyjádřenou známým historikem umění a publicistou B. Grojsem a později rozšířenou filologem a filozofem I. Smirnovem, že socialistický realismus je přímým následníkem avantgardy.¹⁰

Publikace *Praha avantgardní* se více kloní k názoru, že socialistický realismus je spíše jakousi totalitní formou klasicismu. Poukazuje na to, že již před druhou světovou válkou je patrné, že se čeští avantgardní autoři postupně ocitali pod vlivem „politického umění“ socrealismu a po válce se stali jeho typickými představiteli.

⁷ Sjezd se konal ve dnech od 17. srpna do 1. září 1934 v Moskvě a z československé delegace byli přítomni: Vladimír Borin, Adolf Hoffmeister, Lubomír Linhart, Vítězslav Nezval, Laco Novomeský, Géza Včelička, Franz C. Weiskopf, Ilja Bart, Petr Jilemnický, Egon Erwin Kisch. Srv. Bílek, P. A., *Socialistický realismus a avantgarda*, in: *Heslář české avantgardy: Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*. Eds. J. Vojvodík – J. Wiendl, Praha 2011, 319–330.

⁸ Janáček, P., *Socialistický realismus: co s ním?*, in: *A2: Literatura socrealismu*, Praha 2007, č. 22.

⁹ Паперный, В., *Культура Два*, Москва 1996.

¹⁰ Гройс, Б., *Утопия и обмен*, Москва 1993; Смирнов, И., *Соцреализм: антропологическое измерение – Соцреалистический канон*, Санкт-Петербург 2000, 7–15.

Příkladem toho může být tvorba Vítězslava Nezvala, Stanislava Kostky Neumana, Karla Teigehe a dalších, stejně jako repertoár Osvobozeného divadla druhé poloviny třicátých let, kdy se hlavním žánrem divadelních představení stala politická satira.

Po druhé světové válce byla avantgarda vnímána jako hnutí „pozapomenuté a historické“. Situace se začala měnit v šedesátých letech s rozvojem tzv. druhé vlny avantgardy, která, samozřejmě, vycházela z impulzů dvacátých let, ale již se nacházela v jiných kulturních a historických souřadnicích a měla jiné estetické cíle. Takzvanou druhou vlnu avantgardy by nicméně bylo správné analyzovat v kontextu undergroundu, který je v sovětských zemích spjatý s disidentským hnutím, a tudíž je typickým jevem pro kulturu všech zemí sovětského tábora.

Uvedená paralela mezi historickým a moderním je v průvodci dobře ilustrovaná fotografiemi: obrazy Prahy z dvacátých a třicátých let jsou proloženy výjevy moderního města. Měli bychom také zdůraznit přítomnost velkého počtu vzácných archivních fotografií, jež dávají jasnou představu o městě, historických postavách a též literárním a kulturním životě té doby. Množství citací, vzpomínek, básní, překladů z francouzské poezie atd. rozšiřují hranice žánru a umožňují číst průvodce jako fascinující topografickou „historii“ české avantgardy.

Na závěr bych vás ráda pozvala na tematickou procházku večerní cestou Vítězslava Nezvala, neboť průvodce nám takovou možnost nabízí. Uvádí, že Nezval obvykle chodil domů pozdě v noci, přičemž šel z Národní třídy přes most Legií. U kavárny *Opera*, která se nacházela na ulici Šeříkové 618/4, pokračoval směrem k Újezdu, pak odbočil vlevo a na druhé křižovatce opět doleva do Mělnické ulice, kde v domě číslo 4 bydlel Jiří Svoboda. „Avšak nebudeme lézt do přízemního bytu oknem jako jeho přítel Nezval.“¹¹

Mgr. Halyna Babak (babak_gala@yahoo.com) je doktorandkou Ústavu východoevropských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se výzkumem literatur východní Evropy, zejména Ukrajiny.

¹¹ Piorecká, K. – Piorecký, K., *Praha avantgardní: literární průvodce metropolí 1918–1938*, Praha 2015, 512.

Halyna Babak

ARCHAICKÝ A MODERNÍ SVĚT
V KNIZE DAVIDA RŮŽIČKY
Horizont událostí / Veřejný hudlant

Růžička, David, *Horizont událostí / Veřejný hudlant*, Praha: Nakladatelství Pavel Mervart 2015, 60 s., ISBN 978-80-7465-114-4.

Останься пеной, Афродита,
И, слово, в музыку вернись,
И, сердце, сердца устыдись,
С первоосновой жизни слито!
Осип Манделштам

Kdykoli hovoříme o poezii, věnujeme velkou pozornost hudbě – muzikálnosti textu, jeho znění, autorské intonaci. Čteme-li poslední knihu básníka Davida Růžičky *Horizont událostí / Veřejný hudlant*, použitá formulace – „poezie je hudba“ – zde pracuje stoprocentně. Možná proto, že David je profesionální hudebník, má velmi jemný cit pro slova a dovedně dává pauzy, jako by dirigoval tichem.

Poprvé jsem se s texty Davida Růžičky seznámila na prezentaci knihy – abych byla přesná, spíše její hudební prezentaci, kde druhým plnohodnotným hlasem vystoupil saxofon: plnohodnotným, nikoli druhotným, protože nejen zdůrazňoval, ale spíše vytvářel nové smyslové asociace. Samozřejmě nelze hovořit o „hudebnosti“ jako imanentní charakteristice poezie jako žánru: poezie vychází z písní, hymnů a rituální melodeklamace. V Růžičkových verších je hudba přítomná v intonaci, spíše v přestávkách mezi slovy než v samotných slovech. Známy výrok, že „poezie – to jsou nejlepší slova v nejlepší pořádku“, platí jen pokud jde o klasickou a romantickou poezii. Dnes – po modernistické revoluci 20. století v umění a literatuře – mohou být slova jakákoliv, třeba i záměrně nahodilá. Důležité jsou pauzy, mlčení mezi slovy, čemuž nás učí hudba minimalismu: Samuel Beckett obrátil svou prózu

do poezie stejným způsobem. John Cage vymyslel kompozice 4.33 – přesně během tohoto časového intervalu panuje v koncertním sále naprosté ticho.

Ruský avantgardní básník Vasilisk Gnědov ještě před revolucí v Rusku prezentoval velikou *Poemu konce*, během které nepronášel ani zvuk. Současný básník se na jedné straně nachází mezi tradiční poezií s její ekvivalentní hodnotou slov a pauz a na straně druhé mezi radikálními gesty Gnědova a Cage. V tomto prostoru je třeba hledat Davida Růžičku.

V závěru recenze na básnickou sbírku se obvykle píše o pozoruhodném designu a děkuje se ilustrátorovi. Protože ale před sebou máme neobvyklou knihu, musíme o tom, jak vypadá, pohovořit již ve čtvrtém odstavci. V případě Růžičkovy sbírky totiž nejde jen o „design“ a zdaleka ne pouze o „ilustrace“, které k básnickým textům přidávají něco svého. V této publikaci je kladen důraz na vytvoření jednoty – slova, bílá zející prázdnota kolem nich, pauzy, obrázky, složené z poetických řádků, druhy fontů, a samozřejmě grafika. Obvyční básníci „mluví verši“, které ilustrátoři oblékají v „šaty“, a tak vznikne kniha. David Růžička je jiný, on „mluví knihou“; před námi je gesto, v němž prostor, obraz, slovo a samostatná textura papíru jsou slité do jednoho celku.

Sen ruských futuristů se stal skutečností; když Chlebnikov a Kručonych spolu s Natalií Gončarovou, Kazimirem Malevičem a Olgou Rozanovou připravovali první a druhé vydání *Hry v pekle*, zahajovali tím velmi dlouhou cestu, která dnes, po přeměnách avantgardy v underground, a modernismu do evropského *mainstreamu*, předvedla chápání poezie jako umění, nikoliv jako literatury. Nezapomeňme přidat k „lexikálním“ a „vizuálním“ složkám ještě „hudební“. Tím vzniká určitým způsobem to, čemu staří Řekové říkali dokonalé umělecké dílo. Kniha Davida Růžičky nás v jistém smyslu vrací do doby, kdy poezii zpívali a tragédie pro obyvatele Atén byla nejen „divadlem“ tak, jak tomu rozumíme dnes, ale nejdůležitějším rituálem pro život – náboženským, občanským a mysteriálním.

Jsmo opět v ráji Umění, ještě před tím, než se rozdělilo do žánrů, než se z něj vymezila literatura. Ocitli jsme se tedy v době dlouho před Antikou – v prehistorické společnosti, kde všechno – zvuk, slovo, obraz, gesto – jsou jedinou formou zvěčnění emoce a myšlenky. Není proto náhodou, že obrázky v knize připomínají skalní malby.

Ale historie nebyla zrušena. Octnout se znovu v ráji, v prvobytné jeskyni, v anticém divadle není možné. Můžeme se ji však pokusit naznačit – alespoň tak – že nejdůležitější věci pro nás zachovávají smysl. Vzhledem k minimalismu knihy, myslím, že je to opravdu náznak. Narážka na možnost umění v naší době, kdy se z modernismu stala rutina a pod avantgardou se často rozumí nerafinované triky pochybných vlastností. V 21. století je velmi obtížné dělat umění – ne snad proto, že „už je

všechno *ready made*“, ale jednoduše není jasné, jak najít síly k tomu něco říct, zamumlat nebo pomlčet. Jak vymyslet ideu takové mluvy? Kdo ji, nakonec, potřebuje? O tom začal mluvit již Samuel Beckett. Začneme-li hledat filozofické kořeny poetiky této Růžičkovy knihy, najdeme je tady.

Závěrem. Básníci obvykle myslí básněmi. Anebo sbírkami básní. Nebo dokonce jednotlivými řádky / verši. Největší básníci posledních sta let, jako například Chlebnikov, mysleli „poezii“ jako takovou; jednotkou jeho básnického myšlení byla všechna poezie najednou, jako způsob rozhovoru a způsob života.

Nyní žijeme v jiném období. A proto mi kniha připomíná umělecká gesta jiného Davida – Bowieho, jeho alba v polovině sedmdesátých let, z nichž každé je směsí hudby, textu a obrazu. V této době Bowie vymyslel speciální postavy, pod jejichž jmény vycházela nová alba – Ziggy Stardust, White Thin Duke a tak dále. Během turné se tyto postavy stávaly scénickými. Umělci a *art* kritici vědí, že tento přístup se nazývá „konceptuální“ – kdy autor sám sebe staví v uvozovky, stává se „auto-rem-postavou“, jak říkali umělci moskevské konceptuální školy. Je překvapivé, že ideu koncepčního přístupu sdílí progresivní umělci pop kultury i undergroundu. Přístup Davida Růžičky je především konceptuální. V jistém smyslu opravil Chlebnikova, jenž myslel „poezii“ jako takovou, nicméně Růžička myslí poezii jako nedílnou součást umění. Archaické a ultramoderní se setkávají v tomto místě.

Mgr. Halyna Babak (babak_gala@yahoo.com) je doktorandkou Ústavu východoevropských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se výzkumem literatur východní Evropy, zejména Ukrajiny.